

BABÜRNAME’DE GEÇEN ASKERİ TERİMLER ÜZERİNE

Ekrem GÜL

Özet

Türklerin askerî teşkilatı en az Türkler kadar eskidir. Daha sonraki devirlerde başka milletler de bu sistemi kullanmış, geliştirmiş ve başka kültürlerle de aktarmışlardır. Babür İmparatorluğu da bu sistemi kullanan Türk imparatorluklarından biridir. “Babürname” aracılığıyla Babür’ün ordusundaki pek çok askerî terim hakkında bilgi sahibi de olabiliyoruz. Bu terimler aynı zamanda birer dil malzemesidir. Bu dil verilerini, tarihî arka plan ve günümüz askerlik sistemleri ile karşılaştırmak, Türk askerî geleneğinin tarihteki seyir ve yansımalarının isabetli bir biçimde tetkik edilmesine yardımcı olacaktır.

Anahtar sözcükler: *Askerî tarih, “Babürname”, Çağatayca, askerî terminoloji, savaş düzenleri, Moğolca ödünçlemeler, Türk imparatorlukları, Moğol İmparatorluğu.*

On Military Terms in Baburnama

Abstract

Turkish military unit is least as much old as Turks. Following ages, different folks also used, developed and transferred this system to different cultures. Babur Empire is also one of Turkish empires that used this system. We can get information about many military terms in Babur’s military by means of Baburnama. Each of these terms is language material as well. Comparing these language datas to historical background and present day military systems will help the historical evolution and reflections of Turkish military tradition to be verified felicitously.

Key words: *Military history, “Baburnama”, Chagatay, military terminology, battle orders, Mongolian loanwords, Turk empires, Mongol Empire.*

I. Giriş

Geçmişte meydana gelmiş olayları, tarihçilerin yazdıklarından okumakla o olayın merkezinde yer almış birisinin yazdıklarından okumak arasında çok büyük fark vardır. Tarihçi ne kadar yetenekli ve usta olursa olsun -bilimsel üsluba aykırı davranmamak adına, olayları hikaye formatına sokamayacağı için- anlattığı olaylara “ruh” katmakta yetersiz kalır ve biz çoğu zaman kendimizi kronolojik bir biçimde sıralanan, sebep sonuç zinciriyle birbirine bağlanmış olayları dinlerken buluruz. Dolayısıyla anlatılanları hayal gücümüzle işleyip resmetmekte de zorlanırsınız. Çünkü anlatılanlar, okuyanın aklında çoğunlukla, nereden kaynaklandığı bilinmez biçimde bir empati mekanizması işletir ve “o olayın içinde yer alanlar o anda ne düşündü, neler hissetti; yaşanan olaylar bu kişilerin ruhunda ne gibi izler bıraktı, bu durumda ben olsam ne yapardım” gibi sorular aklın bir köşesinde dönüp durur. Babür’ün anlattıklarını okurken bu empatiyi kurmamıza hiç gerek kalmaz; zira biz *Babürname*’de; sevinci, mutluluğu, üzüntüyü, öfkeyi, çaresizliği, ihtişamı, yalnızlığı, küçük şeylerden mutlu olabilmeyi, ağır depresyonu, fedakarlığı kısacası hayatın her rengini bir arada görebiliriz. Anlattıklarına dikkat kesildiğimiz kişi hayatın acı tatlı hemen her yönüne şahit olmuş, zor zamanlarda hep bir çözüm yolu bulmaya çalışıp hiçbir zaman mücadeleyi bırakmamaya çalışarak hayatın istisnasız herkes için bir mücadeleden ibaret olduğunun farkına varmış bir kişidir. Bunun yanında Babür, bakmak ile görmenin birbirinden çok farklı şeyler olduğunun da farkında olan çok iyi bir gözlemci olduğu için biz *Babürname*’de; çeşit çeşit bitki, meyve ve sebzeler, ayrıntılarıyla anlatılmış hayvanlar, farklı coğrafi şekiller, yer adları, çok iyi tavsif edilmiş mimarî yapılar, zengin bir giyim kuşam terminolojisi, çeşit çeşit yemekler, silah ve teçhizatlar, askerî terim ve kavramlar, farklı dillere ait kelimeler, farklı kültürlere ait gelenek-görenek ve inanışlar vb. bulabiliyoruz. Bu zengin malzemenin bugüne kadar ülkemizde yeterince işlenerek ortaya konabildiğini söyleyebilmek pek kolay değildir. Zira Susanna Beveridge gerek notları gerek açıklamaları gerekse de karşılaştırmaları ile -bize göre- dört başı mamur bir *Babürname* çevirisi ortaya koyduğunda yıl 1922 idi ve bizim benzer türden bir çeviri ortaya koymamız 1943 yılını bulacaktır. Dolayısıyla *Babürname*’nin her yönüyle geniş bir açıdan ele alınmasının gerekliliği açıktır.

Babür yukarıda da belirttiğimiz gibi pek çok özelliği üzerinde toplamış, sıradışı bir insandır. Ancak bize göre her şeyden önce o, iyi bir askerdir. On iki yaşında tahta çıktığı günden Panipat’ta büyük imparatorluğunun temellerini attığı güne kadar savaşın her türlüşünü görmüş, mağlubiyetler ve parlak zaferler yaşamış bir komutandır. *Babürname*’de anlatılan olaylarda bunun yansımalarını da bolca görürüz. Bildiğimiz kadarıyla; *Babürname*’de geçen, devrin askerî terminolojisine ait kelime ve kavramları, *Babürname*’deki bağlamdan

hareketle; dil verileri, tarihî altyapı ve günümüzdeki askerlik sistemi ile karşılaştırarak inceleyen derli toplu bir çalışma yoktur¹. Bu yüzden *Babürname*'de geçen bazı askerî terim ve kavramları ele almanın *Babürname*'nin değerinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı da değerlendirilmektedir.

II. Yöntem

Bu yazıda, Babür'ün ordu sistemi ve bu sistemi oluşturan bazı terimler üzerinde durulacaktır. Ancak sistemli bir inceleme için öncelikle, *Babürname*'den tespit edilen kelimelerin belli ölçütlere göre tasnif edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada tasnif yapılırken günümüz ordularında da tercih edilen sınıflandırma kullanılmıştır; çünkü zaman içinde kullanılan araç gereçler değişse bile askerlik sisteminin temel mantığı hemen hemen aynı kalmıştır. Bu bağlamda, gerek tarihteki gerekse de günümüzdeki ordularda, bir birlik kuruluşunda temelde dört soruya cevap aranır: Bu birliğin görevi nedir, bu görev için kaç asker gerekmektedir, bu askerler hangi silah ve teçhizatları kullanacaktır, bu silah ve teçhizatlar için hangi malzemeler gerekmektedir?²

İşte bu planlamanın; yapılandırma, sevk-idare ve icrası için günümüz ordu teşkilatlarında tabur seviyesinden itibaren şu birimler görevlendirilir: Personel subayı (S1)³, İstihbarat subayı (S2), Harekât subayı (S3), İkmal subayı (S4), Askerî/sivil plan-strateji subayı (S5), Muhabere subayı (S6). Bu görev dağılımı günümüzde, NATO üyesi birçok ülkenin ordusunda kullanılır⁴ ve

1 Bu hususta, daha önce, bizimkiyle ilgili veya benzer konularda yapılmış şu çalışmaları sayabiliriz, ancak maalesef bu çalışmaların hiçbirine ulaşma imkanı bulamadık: G. N. Pant, **Mughal Weapons in the Bâbur-nâmâ**, Delhi, 1989; S. K. Banerji, "Babur's Post-War Settlements in the Doab, Malwa and Bihar", **Proceedings of the 9th Indian Historical Congress**, 1946; Ahsan Raza Khan, "Babar's Settlement of His Conquest in Hindustan", **Proceedings of the Indian History Congress (Proceedings of the Twenty-Ninth Session, Patiala - 1967)**, Part 1, Patna, 1968; Radley Shyam, "Honours, Ranks and Titles under the Great Mughals (Babur and Humayun)", **Islamic Culture**, 46-2, 1972; Ellen S. Smart, "A recently discovered Mughal hunting picture by Payag", **Art History**, 1979; İqtidar Alam Khan, "Early Use of Cannon and Musket in India: 1442-1526", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 24-2, 1981; A. M. Mukhtarov, "Babur's fourth attempt of taking Samarqand-did it take place?", **Journal of Asian Civilizations**, 22-1, 1999.

2 Bu dağılım için günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde "teçhizat-malzeme-kadro" (TMK) terimi kullanılır.

3 "Staff One": bu askerler Batılıların askerî terminolojisinde "adjutant" olarak bilinir.

4 Bu sistem günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde de kullanılmaktadır. Terimlerin asılları ise şöyledir: **S-1:** Battalion or brigade manpower and personnel staff officer. **S-2:** Battalion or brigade intelligence staff officer. **S-3:** Battalion or brigade operations staff officer. **S-4:** Battalion or brigade logistics staff officer. **S-5:** Battalion or brigade civil-military operations staff officer. **S-6:** Battalion or brigade signal (communications and IT) staff officer. Bu terimlerin açıklamaları ve bahsi geçen subayların görev- sorumlulukları hakkında bilgi için

“Continental Staff System” olarak da bilinir, bu sistemin tarihî gelişimi için bkz. (Johnston 2008: 20-30). Aslında bu görevlendirmelerin hareket noktası günümüz ordularındaki kuvvet sınıflandırmalarıyla da ilgilidir. Mesela, günümüzdeki Türk Kara Kuvvetleri sınıfları şunlardır: Muharip sınıflar; piyade, süvari, tank, topçu, hava savunma, kara havacılık, istihkâm, muhabere, istihbarat jandarma. Yardımcı sınıflar; ulaştırma, ikmal, harita, bakım, personel, tabip, eczacı, diş tabibi, kimyager, veteriner, mühendis, askerî hâkim, maliye, öğretmen, bando, sağlık, din işleri (Türk Silâhli Kuvvetleri Subay Sınıflandırma Yönetmeliği, 1968, Madde 3). Bunlardan altı çizilenlerin yukarıdaki görev dağılımıyla ilgisi hemen fark edilecektir. Bu birimlerin bazıları veya bu birimlerin görev karşılıkları, farklı isimlerle de olsa, Babür’ün ordusunda da mevcuttur, dolayısıyla kelimeler incelenirken bu görevlendirme ve sınıflandırmalardan ilgili olanlarla gerekli bağlantılar kurulacaktır. Tüm bu bilgiler ve görev dağılımlarından hareketle, o devrin imkan ve şartları da göz önünde bulundurulmak kaydıyla, *Babürname*’den tespit edilen kelimeler şu ana başlıklar altında toplanmıştır:

- a) Manevra birimleri,
- b) Muharebe destek birimleri,
- c) Muharebe hizmet destek birimleri,
- d) Teknik terimler.

Bu başlıklar altında toplanan kelimeler incelenirken, genel hatlarıyla vermek gerekirse, şu hususlara dikkat edilecektir:

a) Öncelikle, Babür’ün kullandığı ve geliştirdiği savaş düzeninin kökeni, yayılışı ve nasıl bir dönüşüm geçirdiği hakkında bilgi verilecektir. Çünkü tarihteki Türk devletlerinin hem idari hem askerî teşkilatları birbirinin benzeridir. Aynı kökene giden bu sistem daha başka milletler tarafından da kullanılmıştır.

b) Kelimelerin köken bilgisi elden geldiğince ayrıntılı bir biçimde verilme-ye çalışılacaktır. Çünkü bu tür bilgileri bir arada görmek bize, kelimelerde zamanla meydana gelmiş seslik ve semantik değişiklikleri doğru bir biçimde gözlemleyebilme, kelimenin türetilmesindeki mantığı anlama imkanlarını sağlar. Yani, adlandırılan terim veya kavram için tercih edilen isim veya eylemlere dikkatlice bakmak aynı zamanda bir milletin, etrafındaki nesne ve olguları algılayış tarzını anlamak da demektir. Bu yüzden Türkçe kelimeler için Ana Türkçe tasarlanmış biçimlerden, Moğolca kelimeler için de Moğolcanın en eski yazılı belgelerinden (*Gizli Tarih*) başlanarak günümüze kadar bu kelimelerin izi sürülecektir.

bkz. (Headquarters Department of the Army 1997: 4-9 ile 4-16 arası sayfalar).

c) Kelimelerin *Babürname*'deki kullanımını hakkında bilgi verilirken *Babürname*'nin Çağatayca aslından da tanımlama yapılacaktır. Çünkü bu kelimeler aynı zamanda birer dil malzemesidir. Dolayısıyla tarihî dil verilerini ele alan bir çalışmanın, incelediği metnin sadece çevirisini kullanması kabul edilemez. Çağatayca asıl için Thackston'un *Babürname* incelemesi ve bu inceleme için kullandığı transkripsiyon işaretleri tercih edilmiştir. Thackston'dan yapılan alıntıların sayfa bilgisine *Babürname*'nin Haydarabad nüshasının bilgileri de eklenecektir. Böylece diğer kaynaklarda verilen çevirileri (Arat ve Beveridge) görmek isteyenler hangi satır numarasına bakmaları gerektiğini bilecektir. Çağatayca aslın günümüz Türkçeleri için Arat'ın çevirisinden de faydalanılmıştır.

d) Bu kelimelerin yayıldığı diğer dilleri tespit etmek, yakın veya uzak milletler arasındaki kültür alışverişleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Dahası, bu tür kültür alışverişleri tarihî hadise ve olgularla birinci dereceden ilgili olduğundan, bize tarihî olayların kültürler arası ilişkilerdeki rolünü daha somut bir biçimde görme imkanı da sağlayacaktır (incelenen kelimelerin, Moğol İstilasına uğrayan coğrafyalarda veya Babür'ün fethi sonrası Hindistan, Afganistan, Pakistan'daki kalıntıları gibi). Bu yayılışlar için çoğunlukla Doerfer'in *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı çalışması kullanılmıştır.

e) İncelenen kelimelerin çoğu Türkçe ve Moğolca olduğu için bu kelime ve terimlerin tarihteki Türk ordularında, Moğol İmparatorluğu ve bakiyelerindeki kullanımına dair örnekler de yeri geldikçe verilecektir.

f) Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde, incelediğimiz bu kelimelerle ilişkili terim ve kavramlar mevcutsa bunlar hakkında da bilgi verilecektir. Bu tür terimler için T.C. Dışişleri Bakanlığının hazırladığı *Türkçe-İngilizce Askerî Terminoloji* kullanılmıştır. Benzer hususlarla ilgili örnekler için konuyla ilgili kişisel bilgi ve birikimimiz de kaynaklık edecektir.

g) Yazı hazırlanırken incelenen kelimelerin gerek Türk gerekse de Moğol dillerindeki yayılış ve izlerinin toplu bir biçimde ortaya konulmasının da gerekli olduğu düşünülmüştür; ancak bu tür bir hareket tarzının bu çalışmayı bir makale boyutunun ötesine taşıyacağı da açıktır. Bu yüzden incelenen kelimelerin sadece Batı Oğuzcası ve Çağatay sahasındaki varyantları ve yayılışı verilecek, diğer Türk dillerine sadece gerekli durumlarda müracaat edilecektir.

Çalışmamızda, ihtiyaç oldukça bu bilgileri destekleyici daha başka hususlar üzerinde de durulacaktır.

III. Babür'ün Geliştirdiği Savaş Düzeninin Tarihî Gelişimi

Bu çalışmada incelenecek kelimelerin karşılığı olan birimlerin çoğu, Babür'ün geliştirdiği dizilişin de birer parçası olduğu için, öncelikle bu birliklerin savaştaki düzeni ve bu düzenlerin başka kültürlerle yayılışı hakkında bilgi verilmesi zorunludur. Zira bu savaş dizilişinin tarihi seyir ve gelişimi, *Babürname*'de geçen çoğu terimin adlandırılmasında da birinci dereceden etkili olmuştur, bu adlandırmanın sebepleri ve arka planını anlayabilmek için tarihteki Türk ordularında kullanılan savaş düzenleri üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Eski Türk devletlerinin ordu teşkilatlarında, temel olarak, iki tür savaş sistemi kullanılmıştır. Bunlar, yerleşik kültürün hakim olduğu devletlerde kullanılan “tâbiye” (beşli sistem)⁵ ile Türkler tarafından geliştirilmiş, bozkır toplumlarının yaşayış ve hareket tarzının⁶ ortaya çıkardığı, onluk tabanlı “Türk tarzı” savaş sistemleridir.

“Türk tarzı” savaş sisteminin izleri, en eski Türk devletlerine ait idari teşkilatlardan başlayarak sürülebilmektedir. Çin kaynaklarında “Hsiung-nu” devlet teşkilatı ve bu onluk tabanlı sistem hakkında şu bilgiler verilir:

[Devlet teşkilatında] *Sol ve Sağ Bilge Beyliği*, *Sol ve Sağ Lu-li* [Beyliği], *Sol ve Sağ* [Kanat] *Büyük Merkez Komutanlığı*, *Sol ve Sağ Büyük Tang-hu*’luğu ile *Sol ve Sağ Ku-tu Hou*’luğu [gibi makamlar] kurulmuştu. Hsiung-nu’lar ‘hsien (:bilge)’ anlamında ‘t’u-chi’ kelimesini kullanırlar ve genellikle veliaht ‘Sol T’u-ch’i Beyi’ yapılarıdır. *Sol ve Sağ Bilge Beylerinden Tang-hu* [makamına] kadar büyük [mevkidekiler] on bin, küçükleri [ise] birkaç bin atlıya sahipti. Toplam yirmi dört lider vardı ve ‘on bin atlılar’ olarak bilinirlerdi. Yüksek mevkideki görevler babadan oğula geçerdi. *Hu-yen*, *Lan* ve bunlardan sonra *Hsü-pü* aileleri vardı, bu üçü [Hsiung-nu’ların] soylu aileleri idi. Sol taraftaki bey ve komutanlar doğuda otururlardı. ... Her birinin kendine ait bir

5 Bu sistem M. Altay Köymen’e göre Samaniler tarafından geliştirilmiştir (Köymen 1983: 253); ancak Emine Uyumaz’a göre bu sistemin kesin olarak Samaniler tarafından geliştirildiğine dair elimizde bir kanıt yoktur (Uyumaz 1992: 98). M. Altan Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı” adlı eserinde ise bu sistemin Sâsâniler tarafından geliştirildiğini belirtmiştir (Köymen 1967: 37). Ancak bizim bildiğimiz kadarıyla bu iki devlet birbirinden farklıdır.

6 Zira o devirde, uçsuz bucaksız ve kaynakları kıt Orta Asya bozkırlarında yaşayanlar için tek bir gündem maddesi vardı: Hayatta kalmak. Bunun için kabile ve boy halinde yaşayan, devamlı hareket halindeki bu topluluklar; mal, sürü, otlak vb. elde etmek için birbirine ani tarzda akınlar düzenlerdi. Saldırıya uğrayan topluluğun, yerleşik olmadığı için sabit bir düzenli kuvveti de yoktu, dolayısıyla saldırıya uğrayan boy veya kabilenin, her ferdi dahil olmak kaydıyla, topyekün bir biçimde daima teyakkuzda olması, icap ederse savaşması gerekirdi. Yani “ordu-millet” doktrininin en basit hali, bu coğrafyada bir seçenek değil zorunluluktu.

toprağı vardı. ... Toprakları en büyük olanlar *Sol-Sağ Bilge Beyleri* ve *Sol-Sağ Lu-li*'lerdi. *Sol-Sağ Ku-Tu Hou*'lar devlet yönetimine yardımcı olurlardı. Bu yirmi dört liderin her biri de *Binbaşılık*, *Yüzbaşılık*, *Onbaşılık*, *Küçük Beylik*, *Danışmanlık*, *Merkez Komutanlığı*, *Tang-Hu*'luk ve *Chü-ch'ü*'lük gibi makamlar kurmuştu (Onat, Orsoy, Ercilasun 2004: 8).

Yine Çin kaynakları benzer bilgileri Göktürkler için de vermiştir: “Kağan ordunun başkomutanıydı. Onun altında bir küçük kağan ve oğulları ya da kardeşleri arasından seçilen ve alt bölgelerin yönetimi için kullanılan dört alt kağan bulunuyordu. (2 Şad ve 2 Yabgu). Bir sol ve bir sağ Şad vardı, ayrıca bir sol ve bir sağ yabgu bulunuyordu. Bunların hepsi ordunun belli bölümlerini komuta ediyordu.” (Mau-Tsai 2011: 555); (Togan, Kara, Baysal 2006: 3). Bu bilgiler yazıtlardan da teyit edebilmektedir; gerek yön hiyerarşisi gerekse de idari teşkilattaki sağ-sol ayrımına dair, yazıtlarda, vermeye lüzum bırakmayacak kadar pek çok örnek vardır.

Sağ-sol ayrımı Moğollarda da görülmektedir. *Gizli Tarih*'te, 1228 yılında yapılan kurultay anlatılırken, Moğollardaki bu teşkilatlanma şöyle tasvir edilmiştir (Rachewiltz 2006: 984/269):

Sağ (=Batı, yani Kıpçak ve Orta Asya bozkırları) cenah prensleri → Coçi ve Çağatay. Bu prensler aynı zamanda ordunun sağ kanadını komuta ediyordu.

Sol (=Doğu, yani Kuzeydoğu Moğolistan; Mançurya ve Argun civarı) cenah prensleri → Otçigin (harfiyen “ateş prensi”) Noyan, Yegü ve Yesünngge. Bu prensler aynı zamanda ordunun sol kanadını komuta ediyordu.

Merkez (= qol, yani ana yurt) prensi → Toluy. Bu prens ordunun merkezini komuta ediyordu⁷. Görevi ana yurttaki kalıp “memleketi” korumaktı, bunun için unvanı “ocağın koruyucusu”⁸ idi, krş. (Doerfer 1963: 438/307).

Bu bilgilere bakıldığında; Moğollarda, Türklerin aksine sağ kanadın Batı ile birleştirildiği anlaşılmaktadır. Bir Moğol İmparatorluğu bakiyesi olan Altınorda Hanlığı'nın devlet teşkilatında da “sağ kol” yani batı bölümü “Ak-Orda” olarak “sol kol” yani doğu bölümü ise “Gök-Orda” olarak adlandırılmıştı.

Tarihimizde sağ-sol hiyerarşisinin değişik yansımaları da vardır. Fatih Sultan Mehmet'in 1473 tarihli yarlığında verilen bilgilere göre Uzun Hasan ile yapılan savaşta Osmanlı ordusunun merkezini Fatih; sol kanadını Mustafa Sultan ve İskender Bey; sağ kanadını ise Bayezid Sultan, Mihal Oğlu Ali Bey,

7 Normalde, savaş halinde merkeze hükümdar komuta ederdi; dolayısıyla Rachewiltz'in ifadesinin “ordunun merkezinde görev alırdı” şeklinde anlaşılması gerekmektedir.

8 Buradan anlaşılıyor ki “aile ocağı” kavramı Moğollarda da en eski devirlerden beri vardır.

Mehmet Paşa, Mansur Bey komuta ediyordu. Burada dikkati çeken husus ise veliahtın sağ kanadı komuta etmesidir. İlhanlılarda şehzadelerin çadırının hükümdar çadırının sağına kurulduğu da bilinmektedir (Uzunçarşılı 1941: 199). Aslında benzer bir duruma *Babürname*'de de dikkat çekilir: *Baranğar bile javanğarda harkimning i'tibarı köpräk tur uj sarıraq tururlar* “sağ ve sol kollarında kimin itibarı fazla ise o daha ziyade baş tarafta durur” (Thackston 1993a: 201/100b). Timur'un ordusunda da aynı durum görülmektedir (Csiky 2006: 485).

Çin yıllıklarındaki kayıtlardan Eski Türklerde hanedan çadırı kapısının, güneşin doğduğu yer kutsal sayıldığından doğuya (~sağ) baktığı (Mau-Tsai 2011: 23) veya yeni seçilen kağanın güneş yönünde dokuz kez döndürüldüğünü biliyoruz (Mau-Tsai 2011: 20). Hiyerarşik yapıdaki “sağ” üstünlüğü herhâlde bununla ilgili olmalıdır, bu hususta ayrıca bkz. (Ögel 1978: 430-444). Bunlar haricinde, Türklerde bahsi geçen sağ-sol ayrımının izlerine, sadece ordu ve devlet teşkilatlarında değil; “orun, ülüş, av düzeni” gibi kavramlarda da rastlanmaktadır⁹, bu hususta en bilinen örneği (Dede Korkut) aktarmak gerekirse: “... şağda oturan şağ begler, solda oturan şol begler, eşikteki ınaklar, dipte o[tu]ran hās begler, düğünüñüz kutlu olsun” (Kaçalın 2006: 61). Bu örnekler çoğaltılabilir; ancak tüm bu sistemin temelinde yer alan sağ-sol ayrımının Türklerden Moğollara geçtiği çok açıktır.

Beşli sistemde ise ordu; merkez (kalb), sağ (meymene), sol (meysere), öncü (mukaddem veya tâlia) ve geri (saka veya meyâdâr) birimlerinden oluşmaktaydı (Erdoğan 2004: 152):

Mukaddem

Meysere Kalb Meymene

Meyâdâr

Bu sistemde ordu birimleri çoğunlukla “yekvücut” halinde hareket ederdi, yani bu tarz ordularda ağır silahlar ve yayalar çoğunluktaydı; dolayısıyla bu sistemin daha çok savunma ve cephe savaşları¹⁰ için uygun olduğu düşünülebilir (Uyumaz 1992: 96). Bu sistemin Türk tarzı savaş düzeninden bizce en büyük farkı da budur. Çünkü Türk savaş sisteminde atlı birlikler baskın ve ön plandadır; dolayısıyla ordu birimleri daha fazla hız ve hareket kabiliyetine sahiptir. Bu hız aynı zamanda anlık taktik kararların icrasını da çabuklaştırıcı

9 Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir İnan, “Türklerde orun ve ülüş meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, I, 1931, s. ?; Sevim Yılmaz Önder, “Oğuz Resmi ile Avlanma”, *Acta-Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, I/1 Ocak 2009, www.actaturcica.com/sayil/12_21.pdf [14.01.2015].

10 Babür bu tür savaşlar için “maşâfi” (saf harbi) tabirini kullanmaktadır (Thackston 1993c::751/354a).

bir faktördür. Bu farkın somut bir biçimde ortaya çıktığı savaşlardan biri, 1517 yılında Ridaniye’de vuku bulmuştur. Memlûk ordusunun bu savaşta beşli sistem ağırlıklı olarak araziye yayıldığını biliyoruz. Hatta Memlûkler, ordularının cephesine (Osmanlı ordusunun tahminî geliş yönü) ağır silah ve toplarını sabitlemişlerdi¹¹ ki bu tam olarak beşli sistemin cephe savaşı mantığını da yansıtan bir hareket tarzıdır. Ancak Memlûk ordusuna “El-Muqattam” dağınını etrafını dolanarak farklı bir yönden hızla saldıran Yavuz, tek bir hamleyle rakibinin güçlü savunma hattını etkisiz kılmıştır (Genelkurmay Başkanlığı 1990: 117). İşte bu hamleyi mümkün kılan, Osmanlı ordusunun o günkü şartlarda bunu yapabilecek bir operasyonel kuruluşa sahip olmasıdır, bunun temelinde de hıza dayalı Türk tarzı savaş düzeninin yattığı açıktır.

Beşli sistem, İslamiyet’in kabulünden sonra kurulan Türk devletlerinde genellikle kullanılmıştır; bunun, zamanla yaygınlaşan ağır silah kullanımından kaynaklandığı da düşünülebilir. Beşli sistemi kullanan devletler kısaca şöyle sayılabilir: Abbasiler, Memlûkler¹² (Uzunçarşılı 1941: 13 ve 459), Büyük Selçuklular (Uzunçarşılı 1941: 60), Anadolu Selçukluları (Uzunçarşılı 1941: 116). Ancak bu devletlerden bazılarında geleneksel Türk tarzının tamamıyla terk edildiği kesinlikle söylenemez. Mesela, kaynakların belirttiğine göre Alp Arslan, Malazgirt Savaşı’nda geleneksel Türk tarzı ile beşli sistemi beraber kullanmıştır (Uyumaz 1992: 99). Bu ve yukarıda verilen örnekler göstermektedir ki esasen bu devletler her iki sistemi de -taktik, arazi şartları, ikmal gibi değişkenleri de hesaba katmak kaydı ile- çok iyi sentezlemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun da -genel anlamda Selçuklu sisteminin devam ettiricisi olduğundan- devrin ihtiyaçları ve devlet sınırlarının genişlemesine bağlı olarak bu sentezi yaptığı anlaşılmaktadır. İ. Hakkı Uzunçarşılı’ya göre, Osmanlı ordusunun en temel dizilişi aynen kendinden önceki Türk orduları gibidir; yani merkez, sağ kol, sol kol, bunların önünde kademeli öncü kuvvetleri, gerilerinde de ağırlıklar ve artçılar. Uzunçarşılı, tarihimizde vuku bulan pek çok ünlü savaşın dizilişini ayrıntılı olarak vermiştir, karşılaştırma ve bilgi için ayrıca buraya bakılabilir (Uzunçarşılı 1944: 255-264). Tarihî kaynaklardaki kayıtlardan hareketle tarihte yaygın olarak kullanılan/kullandığımız savaş düzenleri şöylece sıralanabilir:

a) Genelde Batılılar tarafından kullanılan Grek kökenli “Phalanx” harp düzeni (Doerfer 1975: 82-92/1791):

11 Haydar Çelebi Ruznamesi’ne göre: “Memlûkların yabancılardan top ve topçular getirip Adliye İmaretî önünde uzun ve derin bir hendek kazdıkları, çıkan toprağı da siper yaptıkları ve 200 kadar topu da bu mevzinin gerisine yerleştirdikleri...” (Genelkurmay Başkanlığı 1990: 116).

12 Abbasiler ve Memlûkler tam anlamıyla birer Türk devleti değildir; ama askerî sistemlerini tamamen Türklerin idaresine teslim etmişlerdir.

İleri
Sol Merkez Sağ
Art

b) *Kutadgu Bilig*'deki verilere göre Karahanlı harp düzeni¹³; yani “Ögdül-miş êligke sü başlar er negü tég kerekin ayur” bölümünün tamamı, bu bölüm Eski Türklerdeki savaş sisteminin bir manifestosu gibidir. Buradaki kimi terimler DLT’de de kayıtlıdır (Arat 1947: 241; Doerfer 1975: 82-92/1791):

*tutğak*¹⁴
yezek
sol oñ
oqçı, yadağ
yortuğ
kêd

c) *Gizli Tarih*'e göre Moğol harp düzeni (Dorerfer 1975: 82-92/1791):

*ğajarçi*¹⁵
qara'ul
qoşi'un

13 Karahanlı dönemi askerî terimleri ile ilgili olarak kısa bilgi için ayrıca bkz. Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine I”, *Atatürk Üniversitesi Türklük Bilgisi Sempozyumu, 26–30 Nisan 2007*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2009, s. 1055-1061; Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Tunca Kortantamer Sayısı II*, 2007, s. 1185–1192, DOI: 1308-2140.

14 **tutğak** “öncü” (Arat 1979: 475)→ til maddesi; **yezek** “öncü” (Arat 1979: 537)→ irävül ve qaravul maddeleri; **oqçı** “okçu” (Arat 1979: 335); **yadağ** “yaya” (Arat 1979: 512)→ yayaq maddesi; **yortuğ** “muhafız alayı” (Arat 1979: 555)→ tabin maddesi; **kêd** (kêdin?) “artçı” (Arat 1947: 251/2373)→ çağdavul maddesi. Bu diziliş için verilen kelimelerden çoğunun “hızlı yürüme, koşmak, hızlı hareket etmek” anlamına gelen fiil köklerinden teşkil edilmesi rastlantı değildir. Aslında bu, Türk savaş sisteminin hız ve çabukluğa dayalı olduğunun da en büyük kanıtlarından biridir.

15 **ğajarçi** “kılavuz, yol gösterici, kondüktör” (Dorerfer 1963: 376/253; Lessing 1960: 356a); **qara'ul** “gözcü, nöbetçi, bekçi, keşif kolu” → qaravul maddesi; **qoşi'un** “sancak; asıl anlamı: burun, hortum, gaga, ağız, çene, boğaz, boyun” (Dorerfer 1963: 406/282; Lessing 1960: 970b); **mañlai** “öncü kolu; asıl anlamı: alın, yüz, beniz” (Dorerfer 1963: 501/369; Lessing 1960: 527a); **je'un ğar** “sol kol” → javanğar maddesi; **bara'un ğar** “sağ kol” → baranğar maddesi; **gol** “merkez; asıl anlamı: eksen, mil, shaft, kirmen; gövde; göbek; öz, çekirdek içi” → gol-qol maddesi; **çağda'ul** “artçı; asıl anlamı: bekçi, muhafız, gözcü; jurnalcı, casus” → çağdavul maddesi; **gejigä** “destek” (Dorerfer 1963: 491/357; Kowalewski 1849: 2491a); **qoitül** [“kuytuda bekleyen” kuvvetler] “ihtiyat” (Dorerfer 1963: 447/317).

manlai
je'ün ğar *bara'un ğar*
ġol
çağda'ul
geġigä
qoitül

d) *Zafernâme* ve *Tüzükât*'taki verilere göre Timur'un ordu düzeni (Csiky 2006: 483-487):

qaravul
manġlay
javangar *barangar*
ġol
qunbul *qunbul*
çağdavul

e) Safevî ordusunun harp düzeni (Doerfer 1975: 82-92/1791):

qarāvul
çarġāčī
ġavāngār *barāngār*
bōgrākčī
qōli sōl *qōli sāq*
tīp
sāqa
tarġ

Hem Moğol hem de Timurlu harp düzenine dikkatlice bakıldığında, *Babürname*'de tavsif edilen temel ordu kuruluşuna ait terminolojinin, bizzat Cengiz Han tarafından düzenlenen ve *Gizli Tarih*'te de ayrıntısıyla anlatılan (bkz. Cleaves 1982: 151-169) askerî teşkilat¹⁶ kaynaklı olduğu düşünülebilir. R. Rahmeti Arat notlarında, Babür'ün verdiği bilgilerden hareketle bu sistemi şematize de etmiştir. Buna göre *Babürname*'de; biri geleneksel Moğol harp düzeni (krş. *Gizli Tarih*'e göre Moğol harp düzeni) diğeri de Hindistan'ın arazi şartları veya diğerk taktik zorunluluklardan dolayı Babür'ün bizzat kendisinin geliştirdiği iki harp düzeni görülmektedir (Arat 1987b: 665 ve 666):

16 Bu teşkilat, Cüveynî tarafından da geniş bir biçimde izah edilmiştir.

Geleneksel Moğol ordu düzeni:

irevül

(ileri kol, öncü)

cavangar (sol kol)

barangar (sağ kol)

gol

(merkez, kalb)

çağdavul

(geri kol, artçı)

O devirde bu dizilişin daha başka varyantları elbette vardır. Mesela Zeki Velidi Togan, Uluğ Bey tarafından nakledilen Cengiz Han geleneğindeki ordu düzenini şöyle aktarmıştır:

“Birinci kısma Moğ. *bulcungar*, Tür. *qaravul* denilir ki, ordunun büyük kısmının önünde bulunur. İkinci kısma Moğ. *mangalay*, Tür. *yeravul* denilir; Ar. *muqaddimet ül-çeyş* karşılığıdır. Bunda atılan genç askerler bulunur. Üçüncü kısma Olcay Han, Moğ. *brangar* Türkçe *onkol* demiştir ki Arapça *meymene*'nin karşılığıdır. Dördüncü kısma Olcay Han Moğ. *cuvangar* Tür. *sol kol* demiş, Ar. *meysere*'nin karşılığıdır. Beşinci kısım ordunun gözüdür ki *qol* denilir ve *onqol* ve *solqol* arasında yer alır. Ordu başkumandanı ve tuğ/bayrak burada bulunur. Buna Tür. *yasav* denilir, Ar. *qalb el-cîş*'in karşılığıdır. Altıncı kısma *küçünger* denilir ki *qol*'un arkasında yer alır, buna Tür. *cığdavul* bazen de *ökçe* denir. Yedinci kısım ise Moğ. *bustingar*, Tür. *bukhtarma* denilen kısımdır ki *küçünger*'in tam arkasında yer alır. Bunların Arapça karşılığı yoktur. İki ordunun karşılaştığı yere *qarşu* denilir. Yine askerî teşkilat nizamında *urun*, *solgay*, *savrum*, *ünüş*, *küşük* teşkilatları da zikredilmiştir, lâkin izahat yoktur. OD'de *manwala* ve *keçele* zikredilmektedir ki, bunlar dokuzar bin kişilik büyük kısımlardır (Togan 1982: 100).”

Zeki Velidi Togan'ın buna doyurucu bir açıklaması olduğu için Uluğ Bey'in Türkçe ve Moğolca biçimleri neden birbirine karıştırdığı burada tartışılmayacaktır. Burada önemli olan husus, o devirde, aynen Babür'ün oluşturduğuna benzer daha başka savaş düzenlerinin varlığıdır. Şüphesiz ki Uluğ Bey, bizim haberdar olmadığımız daha başka savaş düzenleri de biliyordu. Dolayısıyla yukarıda verilen geleneksel Moğol ordu dizilişi en temel diziliş olarak anlaşılmalıdır¹⁷. Bu geleneksel Moğol sistemi ayrıca, Moğol İmparatorluğu'nun bakiyesi sayılan Timurlularda da kullanılmıştır: “... Savaş için hazırlanan ordu Sağ kanat (Barangar), Sol kanat (Caungar) ve Merkez

17 Bu hususta daha başka bir görüş için bkz. (Ögel 1984: 167).

(Kol) kısımları ile Öncü olarak (Monglay) veya (İrevül) ve artçı olarak da Çağdavul kısımlarına ayrılırdı.” (Aka 2000: 110; bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Csiky 2006). Timurlu ordu sisteminin Özbek Hanlıkları tarafından kullanıldığı da bilinmektedir. Hatta Babür, *Babürname*'de, en azılı düşmanı Şeybani Han'ın ordusunun taktikleri ve dizilişi hakkında bilgi de vermiştir (Thackston 1993b: 181/90a), krş. *tolğama* maddesi. Altınorda Devleti'nde de bu sistem kullanılmıştır: “Altınordu devletindeki askerî kuvvetlerin kuruluşu Cengiz Han ordusundan farksızdı. Bu orduda da tümen beyleri, bin beyleri, yüz beyleri, on beyleri vardı...” (Yakubovskiy 1976: 89). İlhanlılar (Uzunçarşılı 1941: 241-251), Akkoyunlular ve Karakoyunlular (Uzunçarşılı 1941: 304-312) ve Çağatay Hanlığı'nda da bu sistem aynen kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in 1473 tarihli yarlığında Osmanlı ordusunun dizilişi anlatılırken “uluğ ğol”, “manglay”, “barang-ğar”, “congğar” gibi Moğolca terimlerin kullanılması (Arat 1939: 300), Cengiz Han ordu düzenine ait terimlerin devrin Osmanlı ordusunda yaşayıp yaşamadığı hususunda sağlam bir bilgi vermekten uzaktır. Bu yarlığın Doğu Türkçesi ile kaleme alındığı da hatırdta tutulmalıdır; yani bahsi geçen yarlıkta, gönderilenin dilindeki terimlerin kullanılması, bu terimlerin Osmanlı ordusunda da kullanıldığı anlamına gelmeyebilir¹⁸.

Babür'ün geliştirdiği ordu düzeni:

irevül

(ileri kol, öncü)

cavangar (sol kol) *barangar* (sağ kol)

gol

(merkez, kalb)

sol kol (sol kol) *ong kol* (sağ kol)

hassa tabın

sol yan (sol yan) *oñ yan* (sağ yan)

boy

sol (sol) *oñ* (sağ)

çağdavul

(geri kol, artçı)

18 Ancak yazımızda bu yarlık Batı Oğuzcası için yine de tanık olarak kullanılacaktır.

Bahaeddin Ögel, *irevül'*ün önünde bir de *karavul* göstermesi haricinde aynı dizilişi tasarlamıştır (Ögel 1984: 169). Babür ise bu dizilişin açıklamasını şöyle yapmıştır:

Agarçi “baranğar” va “ong qol” va “ong yan” va “ong” bir ma'nāsı bar, valî alfāz tağyırı bilā taşxış üçün muxtalif ma'ānığa men iqlāq qıldım, neçük kim “maymana” va “maysara” kim baranğar va javanğar derlār, ya yasalda qalbning, kim ğol derlār, dāxili emäs. Munda bu naw' yasalni oşol şirāfatı bilā baranğar va javanğar deyildi. Yana ğol, kim başqa yasal dur, munıng yamīn u yasārını imtiyāz üçün ong qol sol qol bitildi. Yana ğolda kim xāşşa tabin dur, munıng yamīn u yasārını ong yan va sol yan aytıldı. Yana xāşşa tabinda kim boy yigitidür, Türkī lafzıda “mujarrad”nı ham “boy” derlār. Munda ol boy mürad emästür, yaqın murād tur. Munıng yamīn u yasārını ong va sol ataldı (Thackston 1993b: 443/209b).

“Gerçi barangar, oñ kol, oñ yan ve oñ aynı anlama gelir; fakat ayırt etmek için ayrı ayrı anlamlarda kullandım. Meymene ve meysereye; barangar ve cavangar derler ve safta bunlar gol denilen merkeze dâhil değildirler. Bu çeşit safa bu şekilde barangar ve cavangar denildi. Gol ise başka bir saftır. Bunun sağ ve soluna ayırt etmek için oñ kol ve sol kol denildi. Bir de merkezde hassa tabin vardır. Bunun sağ ve soluna oñ yan ve sol yan denildi. Hassa alayında bir de boy vardır. Türkçede mücerrede de boy derler. Burada ise kasıt o boy değildir, yakındır. Bunun sağ ve soluna oñ ve sol adı verildi.”

Tüm bu verilere göre Babür'ün sistemindeki bazı Moğolca terimlerin Moğollardan alındığını kabul etmekle bahsi geçen ordu sisteminin Moğollardan alındığını kabul etmek farklıdır. Yukarıda, gerek Hunlar gerekse de Göktürkler ile ilgili olarak verilen bilgiler açıkça göstermektedir ki Babür'e kaynaklık eden; Cengiz Han'ın, üzerinde değişiklikler yapıp yeniden adlandırdığı bu ordu dizilişi esasen Türklere aittir. Hatta Doerfer'e göre bahsi geçen dizilişte geçen kavramların kaynağı, yazımızın başında da üzerinde durulduğu gibi Eski Türklerin devlet veya askerî teşkilatındaki bölümlenme (sağ-sol veya doğu-batı) ile de ilgili olabilir (Dorerfer 1963: 206/84).

Bu aşamada son bir sorunun daha cevaplandırılması gerekmektedir: Babür, geleneksel Moğol ordu dizilişi üzerinde neden değişiklik yapma ihtiyacı hissetmiştir? Arat'a göre bu durumun sebepleri: “Nisbeten geniş bir sahaya yayılmış bir harp safının manevra kabiliyetinin ağırlığı; düşman kuvvetleri baskısının safın hangi noktası üzerine teksif edileceğinin evvelce kestirilememesi ve düşmanın ani bir manevra ile yana ve gerilere sarkması.” olarak sayılabilir (Arat 1987b: 665). Arat'ın, gayet isabetli bu tespitlerine eklenebilecek pek bir şey yoktur; burada sadece bu sebepler biraz daha somut hale getirilmeye çalışılacaktır. Evvela şunu bilmek gerekir ki eski devirlerde meydana gelen savaşlarda amaç, mümkünse, karşıdaki orduyu son ferdine kadar imha etmektir

(~imha muharebesi), taktik bir zorunluluk yoksa bu işin yarım bırakıldığı pek vaki değildir ve “qavgunçı” denilen kuvvetlerin aslî kuruluş amacı da budur (krş. *qavgunçı* maddesi). Fakat saf düzeninde karşı karşıya bulunan iki ordunun aynı dizilişi koruyarak bunu -en azından makul bir süre ve en az kayıp ile- başarması mümkün değildir. Bu durumda düşman kuvvetlerinin çember veya çapraza alınarak iki ateş arasında (ok yağmuru) kalmasını sağlamak gerekmektedir. “Tolğama” denilen taktiğin (krş. *tolğama* maddesi) veya bizim, tarihte birçok savaşta kullandığımız “hilal” taktiğinin nihaî hedeflerinden biri de budur. Mesela yüz bin kişilik bir ordunun geleneksel Moğol dizilişiyle araziye yayıldığı, düşmanın da taktik icabı, saldırı ağırlık merkezini zayıf gördüğü düşman sağ kanadına yükleyerek o kanadı çökerttiğini düşünelim. Bu durumda:

Düşman arkaya sarkmadan o kanada destek ne kadar sürede gelecektir? Arat’ın “Nisbeten geniş bir sahaya yayılmış bir harp safının manevra kabiliyetinin ağırlığı” sözünden anlaşılması gereken işte budur. Yani bu tür büyük çaplı teşkilatlanmalarda emir-komuta zincirinin ağır işlemesi yüzünden diğer birimler bu yardımı icra ederken ağır kalacak ve işi geçmiş olacaktır.

Bu yardım hangi birimden gelecektir? “Düşman kuvvetleri baskısının safın hangi noktası üzerine teksif edileceğinin evvelce kestirilememesi” sözünden anlaşılması gereken budur. Çünkü savaş telaşında, zayıf bölgeye yanlış birimlerden destek gelirse bu sefer de o birim çökecektir.

Bu yardım nasıl gelecektir? “Düşmanın ani bir manevra ile yana ve gerilere sarkması” sözünden anlaşılması gereken de budur. Zira süvari saldırısına süvarilerle, tüfekli saldırıya tüfeklerle, hızlı hücumlara hızlı savunmayla; yani her saldırıya kendi cinsinden karşılık vermek gerekmektedir.

Hepsinden de ötesi tüm bu vazifeleri ifa edecek birimlerin hangi durumlarda neyi nasıl yapacaklarını önceden bilip buna göre eş güdüm sağlaması gerekmektedir. İşte Babür’ün geleneksel Moğol harp düzenine getirdiği yenilik tam olarak budur. Babür’ün geliştirdiği düzene dikkatle bakıldığında işler ters gittiğinde¹⁹ uygulanacak iki asıl bir yedek plan (A-B-C planları) görülür. Yani bu düzende, *ğol*’un her iki yanındaki *sol qol* ve *ong qol*; *javanğar* ve *baranğar*’ın kademesine (~sola geri kademe, sağa geri kademe; sol yan güvenliği, sağ yan güvenliği) girmiştir. *Tabin*’in her iki yanındaki *sol yan* ve *ong yan*; *ğol*’un kademesine girmiştir. *Boy*’un yanındaki *sol* ve *ong* ise *tabin*’in kademesine girmiştir (krş. *sol qol*, *ong qol*, *sol yan*, *ong yan*, *sol*, *ong* madde-

19 Eğer her şey planlandığı gibi gider, bu birimlerin kademeye girmesine gerek kalmazsa, o zaman da bu birimler; pusu, düşman arkasına sarkma gibi önceden ayarlanmış taktik varyasyonları icra etmektedir. Aslında tüm bu ikincil ihtiyat kuvvetlerinin teşkili, ordunun merkezini güçlü tutmaya da yöneliktir. Şüphesiz Babür, savaşlarda merkez kuvvetlerinin diri tutulması gerektiğine inanıyordu.

leri)²⁰. Bunların mevcutları da kademesine girdikleri birimin sayısına göre teşkil edilmiş; bu sayının, genel mevcudu zayıflatacak kadar çok olmamasına özen gösterilmiştir. Dahası, Babür'e göre bu birimler, hangi durumlarda neyi nasıl yapacağını, hangi senaryolarda nasıl hareket etmeleri gerektiğini de önceden bilmektedir:

Heç mahall anča tartīb u nasaq bilā yasamaydur edim. Xaşşa tabında, kim tamām eliğidin iş kelür yigitlärne ayrılıp edi, tamam on-on va ellig-ellig bitilip bitilip on uluğı va ellig uluğı ta'yîn etip edim. Har on va har ellig ong qolda va sol qolda turar yerlärine bilip uruş cağı qılır işlärine mālüm qılıp hādir u nāzir erdilär. Baranğar va javanğar va ong qol va sol qol, ong yan va sol yan, ong va sol çapa atlanğaç bekulfat-i yasamaq va beminnat-i tovaçı, çerig eli yerlig yeri bilä oq mutavajjih boldılar (Thackston 1993b: 442-443/209a-b).

“Şimdiye kadar hiçbir zaman bu kadar düzenli bir tertip ve dağılım yapmamıştım. Hassa alayına elinden iş gelen tüm yiğitler ayrılmıştı. Hepsini onar onar, ellişer ellişer tespit edip onbaşı ve ellibaşlıları tayin etmiştim. Her on ve her elli [kişilik bölük], sağ ve solda duracağı yeri ve muharebe vaktinde yapacağı işi bilerek hazır ve nazir idi. Baranğar, cavanğar, oñ kol, sol kol, oñ yan, sol yan, oñ ve sol; at binince zorluk çekmeden, habercilere gerek kalmadan düzeni temin edebilecekti. Askerin her bölümü, bulunduğu yerden harekete geçti.”

Burada yaklaşık bin civarında askerle icra edilen bu sistem Panipat Savaşı'nda daha kalabalık bir mevcutla ve başarıyla uygulanmıştır (Arat 1987b: 301-302).

IV. İnceleme

A. Manevra Birimleri

Manevra birimleri ayrımından kasıt, “muharip kuvvetler” yani savaşta birinci dereceden inisiyatif alarak ateş hattına atılan birliklerdir. *Babürname*'de geçen bu manevra birimlerini şöylece sıralayabiliriz: *irävül* “öncü kolu”, *baranğar* “sağ kanat”, *javanğar* “sol kanat”, *ğol~qol* “merkez kuvvetleri”, *sol qol* “sola geri kademe”, *ong qol* “sağa geri kademe”, *tabin* “hassa alayı”, *sol yan* “sol yan güvenliği”, *ong yan* “sağ yan güvenliği”, *boy* “yakın koruma bölüğü”, *sol* “boy biriminin sol ihtiyatı”, *ong* “boy biriminin sağ ihtiyatı”, *çağdavul* “art emniyeti”, *çapqunçı* “özel kuvvetler”, *qavgunçı* “takip kuvvetleri”, *kömäk* “asıl ihtiyat kuvvetleri” ve *yayaq* “piyadeler”.

irävül “öncü kolu”

20 Timur'un ordusunda da sağ ve sol kanatlar, kendi emniyetlerini sağlamak için yanlarına birlikler yerleştirirlerdi (Aka 2000: 111).

< Moğ. *hire'ül* [< Moğ. *ire-* “to come arrive approach” (Lessing 1960: 413b) + Moğ. *-g'ül* (Poppe 2006: 46/153)] || **Eski Moğolca:** *iregu* “kommen, (zurück) kommen”; *ire'ulgu* “kommen, lassen, bringen” (Haenisch 1939: 82 ve 83); krş. *ire-* (Rachewiltz 2006: 1325a) || **Orta Moğolca:** *ire-* “kommen” (Poppe 1927b:1262); *ire* “yaklaşmak” (Poppe 2009: 184b) || **Edebî Moğolca:** *iregył* “that which prompts to come, allures, entices; whistle for alluring birds; decoy bird put in a cage to entice other birds for capture; call, calling out” (Lessing 1960: 414a); krş. “fais venir; émigration des animaux par troupes d'une région dans une autre” (Kowalewski 1844: 321a) > **Çağatayca:** - اروال - اروال “troipe qui marche devant une armée pour éclairer la route ...” (Courteille 1870: 10, 102 ve 515) || *araol*, *heraval*, *iraul* (Kúnos 1902: 13, 77 ve 90) || *erewül*, *herewül* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 36v 21 ve 323v 9) || *hirevül* “cenk mahallinde karavul ardınca yardım yoluyla gönderilen adam ...” (Kaçalın 2011: 944) || *hirevül* “harpte ön safta savaşan kıta ...” (Özönder 1996: 42) || *hirävül* (Borovkov 1961: 249) || *araul* “Vorposten, zur Beobachtung des Feindes ausgesandte Reiter; poste avancé, avant-poste, cavaliers détachés pour observer l'ennemi” (Vámbéry 1867: 206a) > **Batu Oğuzcası:** *herävül* “an advanced guard, patrol” (Redhouse 1890: 2162a); ancak kelime diğer kaynaklarımızda tanıklanamamıştır. || *hire'ül* (Schönig 2000: 101) || Fatih'in yarlığında bu birimi karşılamak için *manglay* [< Moğ. *manglai* “forehead; foront; vanguard; chief, leader, principal, advanced, foremost, supreme” (Lessing 1960: 527a) ~pişdâr] kelimesi kullanılmıştır. Biz, Türkçede organ ismi olarak geçen “alın” kelimesinin de benzer biçimde “ön” anlamı taşıyır şekilde kullanıldığını biliyoruz, krş. (Clauson 1972: 147b).

Doerfer'e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*harāwal* “Vanguard; running footman” (Steingass 1892: 1494a)], Urduca ve Afgancaya da geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 532/394).

Bu kelime için Beveridge: “van” (Beveridge 1922a: 234 ve ötesi), Thackston: “vanguard, forward detachment” (Thackston 1993c: 862c), Arat: “öncü, öncü bölüğü, öncü kolu, ileri kol; harp safında bulunan ordunun en öndeki kısmı” (Arat 1987b: 614) karşılıklarını vermiştir. *Babürname*'de aynı anlamı yüklenen ayrıca bir de *hirävül* varyantı vardır (Thackston 1993a: 143/69b). Bu birim, tarihteki Türk orduları tarafından da kullanılan ve “sahte ricat” olarak bilinen savaş taktiğinin icrasında anahtar bir rol oynar. Bunun, tarihteki somut birkaç örneğini vermek gerekirse:

“... Moğol öncüleri [irevül] *Gürgânç* surları önünde göründükleri sırada, Cüveynî'nin ifadesiyle ‘bazı kısa görüşlü kimseler düşmanın böyle pek az sayıda gelmekle küstahlık yaptıklarını’ ileri sürmüşler ve bir an evvel işlerini bitirmek üzere orduyu hücumla teşvik etmişlerdi. Süvari ve piyadeden mürek-

kep kalabalık bir Harezmi ordusu şehirden çıkararak mahdut sayıdaki hasımlara doğru ilerlediği zaman Moğol öncüleri firar ediyormuş gibi gerilerken Harezmlileri şehrin yakınındaki *Bağ-ı Hurrem*'e çektiler. Burada pusulardan fırlayan Bo'orcun idaresindeki tümen tarafından çevrilen (krş. *tolğama* maddesi) Harezmi müdafaa kuvvetlerinin mühim bir kısmı imha edildi" (Kafesoğlu 2000: 272).

Benzer bir örnek de 1396'da *Niğbolu Savaşı*'nda yaşanmıştır. Yıldırım Beyazıd'ın ileri karakollarını kılıçtan geçirerek sevinçle ilerleyen Fransız şövalyeleri hilal şeklinde ilerleyen Türk ordusunun kışkıracısına düşmüş ve imha edilmişlerdi (Uzunçarşılı 1944: 255). Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 450). Tüm bu örnekler bakınca Moğolcadaki *irävül* kelimesinin bu terime/kavrama karşılık olarak düşünülmesinin mükemmel bir seçim olduğunu da anlıyoruz. Zira Lessing'in bu kelime için verdiği tanıma daha bir dikkatli bakılması gerekmektedir: *whistle for alluring birds; decoy bird put in a cage to entice other birds for capture; call, calling out* "kuşları ayartmak için ısıklık çalmak, kuş avlamak için, kafese tuzak kuşu koymak". Ancak bu anlamın, Moğolcanın tarihî sürecinde aslı mı ikincil mi olduğunu belirlemek, kelimenin bütün Moğol dilleri ve tarihî kaynaklardaki anlam ve kullanımlarının karşılaştırılmasını gerektiren ayrı bir tetkik istemektedir. Yine de bu tür veriler, tarihçilerin, alanlarına dair teknik kavramları inceleyen varsa bununla ilgili dilbilim verilerini de kullanıp yorumlayabilmesi gerektiğini de göstermektedir.

Babürname'ye göre ise bu birliğin esasen görevi ordunun en önünde giderek bugünkü ifadeyle "öncü kıta" vazifesini icra etmektir. *Babürname*'de, bazen *irävül* düşman kuvvetler tarafından baskı altına alınıp geri püskürtülür, bu durumda *irävül* merkeze geri çekilir: ... *bizing irävülümüzni urup yandurup yandurup golğa tıqtılar* "bizim öncümüzü vurarak döndürüp merkeze attılar" (Thackston 1993b: 445/210b). Bu birimin merkezdeki kuvvetler ile sıkı bir eş güdüm içinde olması gerektiği, belki bu birimin bir nevi darbe hafifletici tapon vazifesi gördüğü de anlaşılıyor (krş. *gol-qol* maddesi); çünkü Babür, Şeybani Han ile yaptığı savaşta, *irävül*, ordusunun sağ kanadında takılı kaldığı için *almızda heç kişi qalmadı* "önümüzde hiç kimse kalmadı" tespitini yapar (Thackston 1993a: 181/89b). Bazen de çatışma ağırlık merkezinin konumundan dolayı *irävül*'e "harp etmek sırası bile gelmeden" savaş sonuçlanır: *Baranğar bilä irävülğa peşäpeş uruş yetmädi* "sağ kol ve öncüye, karşı karşıya harp etmek sırası gelmedi" (Thackston 1993a: 143/70a). Ayrıca *Babürname*'de bu kelimenin; özel isimlere eklenip unvan bildirirken: *İrävül Qambar-'Alı; irävüldä Sayyid-Qāsim Eşik-Aqa* (Thackston 1993a: 143/70a; Thackston 1993b: 307/149a; Thackston 1993c: 569/266a), ordunun sefere çıkmadan önceki standart dizilişi verilirken: *Baranğar u javanğar u gol u*

hirävül u atlığ yayaqını yasap yasal bilä mutavajjih bolduk (Thackston 1993a: 179/89a; Thackston 1993b: 148b) kullanıldığı da görülmektedir.

baranğar “sağ kanat”

< Moğ. *barağun ğar* [< Moğ. *barağun* “right” (Lessing 1960: 84a) + Moğ. *ğar* “hand, arm, side (right or left), flank, wing (of an army)” (Lessing 1960: 350a)] || **Eski Moğolca:** *bara'un* “rechts”, *bara'un qar* “rechte Hand” (Haenisch 1939: 13) krş. *bara'un qar* (Rachewiltz 2006: 1317a) || **Orta Moğolca:** **baran ğar* “sağ el” (Poppe 2009: 20b; *baranğar* “ordunun sağ kanadı” 175a) || **Edebî Moğolca:** *barağun ğar* “right hand; western or southwestern side; right flank of an army” (Lessing 1960: 84a); krş. “la main droite ...” (Kowalewski 1846: 1095b) > **Çağatayca:** برانغار “aile droite de l’armée” (Courteille 1870: 157) || *beranğar* “ordunun mejmenesi” (Kúnos 1902: 25) || *baranğar* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 121v 14) > **Batı Oğuzcası:** *beranğar* “The right wing of an army” (Redhouse 1890: 352b; fakat *Tarama Sözlüğü, Meninski ve Kamus-ı Türki*’de tanıklanamamıştır.) || *baranggar* “rechte Hand” (Schönig 2000: 67) || *barangğar* “sağ kol” (Arat 1939: 299/58, 300/89 ve 301/133; Arat’ın dizininde kelimeye “sol kol” karşılığının verilmesi dizgi yanlış olmalıdır).

Doerfer’e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*barāngār* “The right hand” (Steingass 1892: 168b)] ve Evenkiceye de geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 206/84). Bu birimin, Timur’un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 452).

Babürname’de birçok yerde geçen bu kelime için Beveridge: “array of right” (Beveridge 1922a: 108 ve ötesi), Arat: “harp safında bulunan ordunun sağ kolu” (Arat 1987b: 586) Thackston: “right wing” (Thackston 1993c: 862b) karşılığını vermiştir. Babür bu kelimeyi genellikle, bir çarpışmaya girmeden önceki standart ordu dizilişinin kalıbını verirken kullanır: ... *baranğar u javanğar u ğol u hirävül u atlığ yayaqını yasap yasal bilä...* “... sağ kol, sol kol, merkez, öncü, atlı ve yayaları tanzim ederek ...” (Thackston 1993a: 137/66b, 143/69b, 179/89a; Thackston 1993b: 261/127a, 441/208b, 443/209a, 477/224b, 491/231b; Thackston 1993c: 553/258a, 565/264a, 665/310a, 677/315a-b, 709/333a: 753/354a). *Babürname*’de, bu birimde görev yapan personel için de *barangar adamı* (Thackston 1993b: 261/126b) veya *baranğar kişisi* (Thackston 1993b: 415/198a; Thackston 1993c: 561/262a) tabirleri kullanılır. Bu kelime bazen özel isimlerin önünde bir rütbe de bildirir: *Baranğar Jahāngir Mīrā* (Thackston 1993b: 307/149a, 489/230a; Thackston 1993c: 569/266a, 667/311a). Kelime bir kez, Babür için han dayısı tarafından düzenlenen Moğol seremonisinin anlatıldığı bölümde: *Muğul dastūr bilä tuğ çattılar*

“Moğol adeti üzere tuğ açtılar ...” (Thackston 1993a: 201/100b) bir kez de ordu dizilişinin açıklaması yapılırken: ... *Ağarçi kişimiz az edi, valî yaxşı tüzük va madbût yasal ta'biya u tartîb qılıp edim. Heç mahall-i ança tertîb u nasaq bilâ yasamaydur edim* “... aslında adamlarımız az idi, fakat çok iyi düzen ve mazbut saflar, tabiye ve tanzim etmiştim. Şimdiye dek hiçbir zaman böylece bir tertip ve tensik yapmamıştım” (Thackston 1993b: 443/209b) görülmektedir.

javanğar “sol kanat”

< Moğ. *je'ün gar* [< Moğ. *zegyn* “east, eastern, oriental, left” (Lessing 1960: 1044a) + Moğ. *gar* “hand, arm, side (right or left), flank, wing (of an army)” (Lessing 1960: 350a)] || **Eski Moğolca:** *jao'un* “links, linker”, *jao'un har* “linke Hand” (Haenisch 1939:86); krş. *je'ün qar* (Rachewiltz 2006: 1326a) || **Orta Moğolca:** *jevün* “links” (Poppe 1927b: 1271) || *cö'en gar* “sol kol” (Poppe 2009: 34a) || **Edebî Moğolca:** *jegün gar* “left hand, left wing” (Lessing 1960: 1044a); krş. *djoungharie* “la main, gauche, orient, est, aile gauche de l'armée dans la partie orientale de Péking” (Kowalewski 1849: 2321a)²¹ > **Çağatayca:** *cuvanğar*, *cuvankal* “leşker sol cenahı, meysere” (Kúnos 1902: 55) || *cöwenğar* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 215v 6) || *çöen gar* “sol kol” (Kaçalın 2011: 926) || *çorangar* “der linke Flügel eines Heeres; l'aile gauche d'une armée” (Vámbéry 1867: 280a) || جوانغار “aile gauche d'une armée” (Courteille 1870: 289) Çağatayca için verilen kimi biçimlerdeki *-r ~ -l* anlaşılmalıdır; ancak Courteille'nin verdiği جوانقول biçiminin son hece ünlüsünün biraz düşündürücü olduğu görülmektedir; zira ikinci heceden itibaren düzleşmiş bir biçimin ilk heceye gerileyici benzeşmesinin, Türkçenin bilinen ses kurallarında bir karşılığı yoktur. Belki Moğ. *ğul/gül* ekinin etkisinden bahsedilebilir; ancak bu ek de fiilden isim yapan bir ektir, bkz. (Poppe 2006: 46/153) > **Batı Oğuzcası:** Kelime, *Tarama Sözlüğü* ve *Kamus-ı Türki*'de tanıklanmamıştır; ancak bkz. *juwangar* ve *jurangar* “the left wing of an army” (Redhouse 1890: 686b ve 688a) || *javunggar* “left wing” (Schönig 2000: 113) || *congğar* “sol kol” (Arat 1939: 301); Arat'ın dizinindeki “sağ kanat” karşılığı dizgi yanlış olmalıdır. || *cevüingar* “sol kanat, sol kol (askerî)” (Tuna 1972: 218).

Doerfer'e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*juwānghār u barānghār* “The left and right wing of an army” (Steingass 1892: 376b)] ve Mançucaya da geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 297/165). Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 451).

21 Bu kelimenin aynen Türkçede olduğu gibi Moğolcada da yer-yön bildirme fonksiyonunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Moğol istilasından sonra Anadolu'daki Bozok bölgesine 1256 yılında iskan edilen Moğollara “Barambay (Baraungar) ve Cavangar (Coungar) Moğolları” adı verildiğini biliyoruz (Demir 2002: 328a).

Bu terim için Beveridge: “array of left” (Beveridge 1922a: 108 ve ötesi), Thackston: “left wing” (Thackston 1993c: 862c), Arat: “harp safında bulunan ordunun sol kolu” (Arat 1987b: 594) karşılıklarını vermiştir. Bu birimde görev yapan personel için *Babürname*'de *javanğar kişisi* tabiri kullanılmaktadır (Thackston 1993a: 143/70a). Ordunun bu kanadını bir meydan savaşı dizilişinde tasavvur etmek çok daha kolaydır; ancak *Babürname*'de daha çok, bu kanadın, ordu intikal halinde iken kapladığı arazi derinliğini veya araziye çok geniş bir biçimde yayılışını tasvir eden bölümler görmekteyiz: *Sayyid Qāsimning köprügigä yetä Şirim Tağayı bilä baranğar kişisini Mullā Bābāning köprügi sarı yibārildi. Javanğar va ğol Bābā Lūlī yolu bilä bolduk* “Seyid Kasım köprüsüne yaklaşınca Şirim Tagayı ile sağ kol adamları Molla Baba köprüsü tarafına gönderildi. Sol kol ve merkez de Baba Lûlî yoluna intikal etti” (Thackston 1993b: 415/198a, 445/210a-b, 461/216b ve 217a, 489/230a-b; Thackston 1993c: 571/266b). Bunlar haricinde bu kanadın; bir kurgan kuşatmasındaki konumu: *Tanglasığa atlanıp moljar moljar qorğanning girdārgirdini ğol va baranğar va javanğarğa qismat qılıldı* “Ertesi gün at binilerek kurganın çevresi [kuşatma bölgesi] yer yer; merkez, sağ kol ve sol kollar arasında paylaştırıldı.” (Thackston 1993b: 463/217b; Thackston 1993c: 709/333a) ve Şah İsmail'in Şeybani Han'ı mağlup ederken kullandığı “Rum tarzındaki” dizilişi hakkında da bilgi verilir: *Qızılbaş ādamı Rūm dastūri bilä araba u ğarbzān u tufakandāz tartīb qılıp özini berkitip uruşur* “Kızılbaşlar Rum tarzında; araba, darbzen ve tüfekendāz tertip edip kendilerini örterek [sütre gerisinden] vuruşurlar.” (Thackston 1993c: 751/354a-b). *Babürname*'de genellikle bu terim standart ordu diziliş kalıbının içinde de görülmektedir: *Baranğar u javanğar u ğol u hirävül u atlığ yayaqñı yasap yasal bilä* “sağ kol, sol kol, merkez, öncü, atlı ve yayaları tanzim ederek” (Thackston 1993a: 137/66b, 143/69b, 179/89a, 201/100a-b; Thackston 1993b: 261/127a, 307/148b, 441/208b, 477/224b; Thackston 1993c: 553/258a, 565/264a, 569/266a, 665/310a, 677/315b). Bu kelime bazen özel isimlere eklenerek bir rütbe de bildirir: *Javanğar İbrāhīm Saru* (Thackston 1993a: 143/69b), kelimenin Moğolcada isim ve unvan olarak kullanımı için ayrıca bkz. (Rybatzki 2006: 297).

ğol~qol “merkez kuvvetleri”

< Moğ. *göl* || **Eski Moğolca**: *hol* “Hautplager”; *hol cerik* “Kern, Zentrum der Kampfdung” (Haenisch 1939: 65) krş. *qol*, *qol çerik*, *qol jasa'ul* (Rachewiltz 2006: 1334b) || **Orta Moğolca**: *ğol* “ordu merkezi” (Poppe 2009: 176b) || **Edebî Moğolca**: *ğoul* “... center, nucleus, heart ...” (Lessing 1960: 362a); krş. “... riviére; fleuve; le centre, le milieu...” (Kowalewski 1846: 1017b) > **Çağatayca**: *غول* “troupes rangées en ligne; gardes particulières du roi, corps de bataille” (Courteille 1870: 386) || *kol* (Muhammad Mahdi Xan

1960: 289v) || *ğöl* “askerde saf ve alay, padişahın hassa alayı, taraf” (Kaçalın 2011: 942) || *kol* “taraf, saf, alay” (Ölmez 1996: 406b) > **Batı Oğuzcası:** ? *kol* “taraf, yan, cihet” (*Tarama Sözlüğü IV* 2609) || ? *qol* “a wing of military force, also a column” (Redhouse 1890: 1492a) || ? *kol* “bir ordunun münkasım olduğu aksamin beheri” (Şemseddin Sami 1370: 1102b) || *ğöl* “harp safında ordunun asıl kuvvetini teşkil eden kısım” (Arat 1939: 299). Bu kelimenin, özellikle Oğuz sahasında, insan kolunu karşılayan “kol” ile karıştığı (~contamination) anlaşılmaktadır. Bize göre gerek Osmanlı ordusunda gerek günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde kullanılan kimi terimler²² incelediğimiz Moğ. *ğöl-qol* ile ilgilidir. Çünkü EDPT'nin *kol* maddesinde işlenen verilere bakınca kelimenin Çağatayca öncesi kaynaklarda askerî terminolojiye ait, böyle bir terim anlamı görülmemektedir (Clouston 1972: 614b). Bu verilere göre gerek tarihî kaynaklarda yer alan gerekse günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde kullanılan Moğ. *ğöl-qol* ile ilgili tüm verilerin ayrı bir çalışmayla ele alınmasının gerektiği anlaşılıyor. Dolayısıyla bu husus, tarafımızdan ayrı bir yazıda etraflıca incelenecektir.

Doerfer'e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*qol* “the middle of an army in battle order; a troop, an army” (Steingass 1892: 994b)], Arnavutça (?), Afganca, Urduca ve Arapçaya [*qöl* “Wing of an army, army corps” (Wehr 1976: 798a)] da geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 438/307).

Gizli Tarih'te Çin seferlerinin anlatıldığı bölümdeki bilgilere göre *Kitat* halkının üzerine yürüyen Cengiz Han, *Fü-Chou* yoluyla *Hünegen Daba'an*'ı (harfiyen “tilki geçidi”) aşar ve *Hsüan-te-fu*'yu ele geçirir. Daha sonra da Cebe ve Güyigüneg Ba'atur komutasındaki öncüler, düşmanın çok kalabalık biçimde tuttuğu *Çapçiyal*²³ geçidine iyice yaklaşır ve sanki düşmanın sayısından korkmuş gibi kaçmaya başlar (krş. *irävül* maddesi). Takip amacıyla mevzilerini terk eden ve *Gizli Tarih*'in ifadesiyle “dağları dereleri dolduran” düşman yemi yutmuştur. Cebe, *Hsüan-te-fu*'ya gelindiğinde aniden geri döner ve kovalamacadan dolayı artık set düzenini kaybetmiş düşmanı hırpalamaya başlar. Bu arada arkadan merkez kuvvetlerle (~Moğ. *qol çerik*) Cengiz Han da yetişip düşmana süratli bir biçimde saldırır. Savaşın sonucunu yine *Gizli Tarih*'in ifadesiyle belirtelim: “Düşman, *Çapçiyal* geçidine kadar kesilmiş bir orman gibi yere serilmişti.” (Rachewiltz 2006: 888/247; Cleaves 1982: 183/247). Bu, *ğöl-qol* biriminin savaştaki aslı görevine pek güzel bir misaldir.

22 Mesela bu terimlerden hatırladıklarımız: Osmanlı sahasında “kola binmek, kola çıkmak, kola almak, kolağası, sağ-sol kolağası, kolordu”; günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde: “açık kol, akın kolu, tek kol, kol düzeni, kol uçuşu, bölük kol düzeni, avcı kol düzeni”.

23 Bahsi geçen yer isimlerinin günümüzde hangi mevkilere denk geldiği bilgisi ve buraların jeostratejik konumu için bkz. (Rachewiltz 2006: 888/247).

Ancak bu taktiğin püf noktası, *irävül* ile *ğol~qol* arasındaki kusursuz uyum ve doğru zamanlamadır. Zira ricat eden *irävül* düşmanı oyalarken *ğol~qol* yardımı zamanında yetişmez, *baranğar* ve *javanğar* da düşmanı kısıpca almazsa (krş. *tolğama* maddesi) sonuç felaket olabilir. Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 452).

Babürname'de geçen bu kelime için, Beveridge: "centre" (Beveridge 1922a: 108 ve ötesi), Thackston: "center" (Thackston 1993c: 862c), Arat: "harp safında ordunun merkezine (kalb) verilen ad" (Arat 1987b: 614) karşılıklarını vermiştir. Bu kısım ordunun tam merkezindedir ve hükümdar da burada bulunur, dolayısıyla teçhizat-malzeme-kadro dağılımında en büyük pay buraya ayrılır. Fakat *Babürname*'ye göre taktik icap ettirirse en iyi kılıç kullanan adamların buradan başka saflara kaydırılması da mümkündür: *ne kim bolğan iş körgän qılıç çapqan yigitläрни tamam irävülgä bitilip edi* "bütün tecrübeli ve iyi kılıç kullanan yiğitlerimiz ileri kola bağlanmıştı"; zira cümlemin devamında bu tür bir hamlenin savaşın gidişatını değiştirebilecek bir taktik avantaj sağladığı görülmektedir: *Bävujüd kim ilgäri kelgän kişilärni urup yandurup ğolğa tıdık, anga yetti kim Şıbaq Xanning ba'zı qarı uluğları Şıbaq Xanğa deptürlär kim Yürümäk keräk, turmaqđın iş ötti* "Buna rağmen ileri gelen adamları vurup döndürerek merkeze sıkıştırdık, iş o raddeye geldi ki Şeybak Han'ın bazı yaşlı ve büyük adamları ona: 'yürümek lazım, durmak zamanı geçti' demişler." (Thackston 1993a: 179/89a). Ancak *irävül*'ün, mevkisinde hiç tutunamayarak *ğol*'a püskürtülmesi, savaşın gidişatı açısından pek hayırlı bir gelişme değildir: *bizing irävülümüzni urup yandurup yandurup ğolğa tıqtılar* "bizim öncümüzü vurarak döndürüp merkeze attılar" (Thackston 1993a: 181/89b; Thackston 1993b: 445/210b, 497/234a; ayrıca krş. *irävül*). Bir kurgan kuşatmasında *ğol* birimini, *javanğar* ile birlikte hareket ederken görürüz: *Javanğar bilä ğol öz moljarlarıdın yakdäst tura kivürüp şatu qoyup yapıştılar* "sol kol ile merkez, bulunduğu yerlerden, birden kalkan geçirip merdiven koyarak tırmandılar" (Thackston 1993b: 463/217b ve 218a). Babür'ün, geleneksel dizilişten hareketle eklemeler yaptığı ordu dizilişinde *ğol*'un solunda *sol qol*, sağında *ong qol* vardır: *ğolning ong qolını yibärildi* "merkezin sağ kolu gönderildi" (Thackston 1993b: 507/238b; ayrıca krş. *ong kol* ve *sol kol* maddeleri). Bazen savaş esnasında sağ veya soldaki alaylara *ğol*'dan takviye yapıldığı görülmektedir; herhâlde Babür'ün ordusunda *ğol*'un en önemli vazifelerinden biri de bu olmalıdır, yani ihtiyaç duyulan bölgelere gerekli takviyeyi yapmak: *Javanğarğa kömək, ğoldın Aħmädî Parvānaçı va Turdı Beg-i Qoç Beg va Muħibb 'Alî-i Xalîfanı yibärildi* "sol kol alayına merkezden Ahmedî Pervançı ve Turdı Bey, Koç Bey ve Muhib Ali yardımcı gönderildi" (Thackston 1993c: 571/266b). Meydan savaşı haricinde, bir kurgan kuşatması söz konusu ise kuşatma sorumluluk bölgelerinin ordu birimlerine

pay edildiği görülmektedir: *Tanglasığa atlanıp moljar moljar qorğanning girdārgirdini ğol va baranğar va javanğarğa qısmat qılıldı* (krş. *javanğar*, Thackston 1993c: 709/333a). Bunlar haricinde, *Babürname*'de bu kelime standart ordu dizilişi verilirken (Thackston 1993a: 137/66b, 143/69b; Thackston 1993b: 261/127a, 477/224b; Thackston 1993c: 553/258a, 677/315b), Moğollar tarafından Babür için düzenlenen seremoni anlatılırken (Thackston 1993a: 201/100b), isimden önce gelip unvan bildirirken de (Thackston 1993b: 415/198a) görülmektedir. Bu birimin askerleri için *ğol kişisi* tabiri kullanılmaktadır (Thackston 1993b: 461/216b, 489/230a; Thackston 1993c: 719/338a).

sol qol “sola geri kademe”

< Tür. *sol kol* [< ET (Uyg) *sol* “left” (Clauson 1972: 824a) < AT **sōl* (Tekin 1995: 178) + ET (Uyg) *kol* “the upper arm” (Clauson 1972: 614b) < AT **kōl* (Tekin 1995: 178)] > **Çağatayca**: *sonkol* “sol dest, solak” (Kúnos 1902: 173) Burada farklı bir anlam görüyoruz; ancak diğer kaynaklarımızda kelime tanıklanamamıştır. || **Batı Oğuzcası**: *sol kol* “ordunun sol cenahı, meysere” (Şemseddin Sami 1370: 841b) Diğer kaynaklarda kelime tanıklanamamıştır. Ancak biz hem oğ qol hem de sol qol terimlerinin, *Babürname*'de kullanılan terim anlamı dışında, Altınorda sahasına ait yarlıklarda da kullanıldığını biliyoruz (oğ qol sol qolnuñ oğlanlarığa). Temir Kutluk Yarlığı'nda bu kelimeler idari terim olarak kullanılmıştır (Özyetgin 1996: 106).

Bu terim için Beveridge: “left hand” (Beveridge 1922a: 334), Thackston: “left arm” (Thackston 1993c: 8), Arat: “sol kol” (Arat 1987b: 232/209b) karşılıklarını vermiştir.

Babür'ün ordu dizilişinde, merkez kuvvetlerinin (ğol~qol) sol bitişiğinde yer alan bu birimin mevcudu hakkında tam bir bilgi sahibi olunamıyor; ancak bu sayının genel mevcuda oranla makul bir miktarda olması gerektiğini biliyoruz. Yazımızın başında Babür'ün geliştirdiği savaş düzeni hakkında bilgi verilirken bu hususlara değinilmişti (krş. Thackston 1993b: 443/209b). Bunlar haricinde evvela şunu belirtmek gerekir ki bu sistemde hem *ong qol* hem de *sol qol* her zaman merkeze (ğol~qol) yanaşık olarak hareket etmektedir. Bir kurgan kuşatmasının anlatıldığı bölümde bunu açıkça görürüz: *Ādīna küni ğoldın xaşşa tabin va ong qol va sol qol yiğitlari va tufak-andāzlar yayaq ötilär. Afğānlar tamām yarağlanıp adanıp filları bilä kelip zor keltürdilär. Bir dast sol qol kişisini teprättilär. Ğol kişisi va ong qol kişisi toxtap urup ğānimlerini yandurdılar.*

“Cuma günü, merkezden, hassa alayı, merkezin *ong qol sol qol* yiğitleri ve tüfekendazları yaya olarak geçtiler. Afganlar tamamen silahlanıp filleri ile gerekerek [onları] zorladılar. Bir miktar *sol qol* yiğitlerini sarstılar. Merkez ve *ong*

qol askerleri sarsılmadan durup [bu] düşmanları döndürdüler.” (Thackston 1993c: 717/337a). Bu birimin aslî görevinin sol kanada (javanğar) gereken durumlarda yardım etmek olduğu anlaşılıyor: *ğolning sol qolığa farmān boldı kim javanğarğa kömək bolğaylar* “merkezin sol koluna, sol kola destek vermeleri emredildi” (Thackston 1993b: 463/217b). Bu aslî görev haricinde savaş öncesi belirlenen taktik varyasyonları icra etmek de bu birimin görevlerindedir: *Farmān boldı kim tolğamağa ta'yin bolğan ong qoldın sol qoldın ğanımning arqasığa evrülüp oq qoyup uruqa maşğul bolğaylar; baranğar javanğar ham yürüp ğanım bilä teğiškäylär* “Dolamaya (pusu) tayin olan sağ ve sol koldan, düşmanın arkasına geçip oklu muharebeyle meşgul olmaları (düşmanı çapraz ateşe almaları), baranğar ve cavanğar’ın da yürüyerek düşmana temas etmeleri emredildi.” (Thackston 1993c: 571/266a; bu hususla ilgili daha başka bir örnek için bkz. Thackston 1993c: 711/334b). Bu terimin Babür’ün savaşlardan önce verdiği dizilişteki kullanımını için bkz. (Thackston 1993b: 443/209a ve Thackston 1993c: 569/266a).

ong qol “sağa geri kademe”

< Tür. *oñ kol* [< ET (Uyg) *oñ* “right” (Clauson 1972: 166a) + ET (Uyg) *kol* “the upper arm” (Clauson 1972: 614b) < AT **kōl* (Tekin 1995: 178)] > **Çağatayca:** *اونكغول* “la main droite” (Courteille 1870: 83) İkinci unsurdaki ğ harfinin; uzun ünlü etkisi ile mi yoksa Moğ. *ğol* ile ilgisi dolayısıyla mı tercih edildiği açık değildir. || *önkkol* “sağ el” (Kúnos 1902: 155) || *ongkol* “die Rechte, der Rechte Arm; la droite, le bras droit” (Vámbéry 1867: 228a) || **Batu Oğuzcası:** *Tarama Sözlüğü*’ndeki *öñ kol* kaydı, çok daha başka bir anlama gelmektedir (kolun dirsekten parmaklara kadar olan kısmı); *Redhouse*’deki *öñ kol* ise “ileri” anlamı ile ilgilidir, diğer kaynaklarda ise kelime tanıklanmamıştır.

Bu terim için Beveridge: “left hand of the centre” karşılığını vermiştir (Beveridge 1922a: 403/238b). Ancak bunun “right hand of the centre” olması gerekirdi, burada bir dizgi hatası olduğu anlaşılıyor. Bunun dışında kelimeye Thackston: “right flank of the center” (Thackston 1993b: 507/238b), Arat: “merkezin sağ kolu” (Arat 1987b: 268/238b) karşılıklarını vermiştir.

Babürname’deki verilere göre bu birimin aslî görevinin başta sağ kanat (baranğar) olmak üzere diğer birimlere gerekli durumlarda yardım etmek olduğu anlaşılmaktadır: *Bir böläk çerig eli Karmās tağı sarığa kim Gardezning şarq-janūbı dur, çapqun bardılar. Ol çapqunçining arqasığa Xusrav, Mīrzā-Qulı va Sayyid ‘Ali başlığ ğolning ong qolını yibārıldı* “Askerin bir kısmı Gerdiz’in güneydoğusunda bulunan Kermaş Dağı tarafına akın etti. Akıncıların ihtiyatına Husrev Mirza-Kulı ve Seyid Ali komutasındaki merkezin sağ kolu gönderildi” (Thackston 1993b: 507/238b; bu birimin “tolğama” taktiği-

nin icrasındaki görevi için bkz. Thackston 1993c: 571/266a). Bu birimin bunun haricinde, *ong qol* maddesinde değinilen diğer görevlerin benzerlerini de icra ettiği görülüyor: merkeze (ğol) yanaşık biçimde hareket tarzı için bkz. (Thackston 1993c: 717/337a); Babür'ün bu birim ile ilgili izahı ve terimin Babür ordu dizilişindeki yeri için bkz. (Thackston 1993b: 443/209b; Thackston 1993c: 569/266a). Bu terim *Babürname*'de ayrıca, bir mevkinin sağ yönüne işaret edilmek kastıyla da kullanılır, bu kullanımları incelediğimiz bu terimle karıştırmamak lazımdır: *Şastımdağı oqını toldurup attım. Boynıdın yazdım. Xaylı yaxşı attım. İdıtırāb bilā darvāzadın kirgāç ong qol sarı barur kūča qaça berdi* “Kirişimdeki oku çekip attım. Boynundan yaraladım. Çok iyi attım. Telaş ile kapıdan girer girmez sağ tarafa giden sokaktan kaçiverdi” (Thackston 1993a: 229/112b; diğer örnekler için bkz. 217/102a; 181/89b; 165/81b; Thackston 1993b: 333/161a; 305/147b; Thackston 1993c: 747/351b).

tabin “hasa alayı”

< Moğ. *tabin* || *Eski Moğolca: tabin* “fünfzig” (Haenisch 1939: 143); krş. *tabin* “fifty” *tabin noyan* “commander of fifty” (Kara 1990: 326) || *Orta Moğolca: tabin* “fünfzig” (Poppe 1927b: 1267); krş. **tabin* “elli” (Poppe 2009: 141a) || *Edebî Moğolca: tabi(n)* “fifty” (Lessing 1960: 760b); krş. *tabin* “cinquante” (Kowalewski 1849: 1597b) Kelimenin unvan adı olarak kullanımı için ayrıca bkz. (Rybatzki 2006: 336b) > *Çağatayca: تابين* “troupe de cinquante hommes, gardes du corps, pages” (Courteille 1870: 194) || *tabin* “bir bölük asker” (Kúnos, 1902, 179) || *Batı Oğuzcası: Tarama Sözlüğü, Kamus-ı Türkî, Meninski*'de kelime tanıklanamamıştır. Kelimenin; Doğuda, dar bir terim anlamının içine sıkıştığı; Batıda ise, sayı adı da dâhil olmak kaydıyla, hiç kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Bu kelime için Beveridge: “special corps” (Beveridge 1922a: 28/15b), Arat: “bölük, hasa alayı” (Arat 1987b: 650), Thackston: “elite royal troop” (Thackston 1993: 86) karşılığını vermiştir. Bizce Thackston'un verdiği karşılık diğerlerine nazaran biraz daha isabetlidir.

Tarihte birçok ünlü Türk komutan veya hükümdarının, cesaret ve yiğitliklerine aşırı güvenden dolayı, savaşlarda yakın koruma tedbirlerini almayı ihmal ettiğine dair birçok örnek vardır. Belki o devirlerde bu tür tedbirleri almanın bir korkaklık göstergesi olduğu da düşünülüyordu. Doğal olarak bu düşünceler, bahsi geçen hükümdarların düşmandan korunmasında zafiyetler meydana getirmiştir. Ve bu zafiyetler savaş alanlarında birçok önemli şahsiyeti kaybetmemize sebep olmuştur. Bir ordunun veya bir birliğin komutanının görevi, birliğini sevk ve idaredir; dolayısıyla lider, zorunluluk gerekmedikçe sıcak çatışmaya giremez-girmemelidir. Çünkü başsız vücut olamayacağı gibi komutansız da birlik olmaz, komutanın olmadığı bir birlik de dağılmaya mahkûmdur.

Bu yüzden muhafız alaylarının teşkili hemen her milletin ordusunda birincil önceliğe sahiptir. Tarihte birçok ordu, muhafız alaylarını en seçkin askerlerden oluşturmuştur; hatta bu askerler yolunda gitmeyen bir savaşta fark yaratacak kadar seçkindir. 24 Kasım 1221’de İndüs üzerinde Celaleddin komutasındaki Harezm ordusu ile Cengiz Han komutasındaki Moğol ordusu arasında yapılan savaşta, Celaleddin, Moğol ordusunun merkezini sarsmayı başarmış ve savaş Moğolların aleyhine dönmüşken devreye -aslında savaşmaması gereken- Cengiz Han’ın muhafız tümeni girmiş ve savaşın gidişatını değiştirmişti (Roux 2001: 200). Kaşgarlı Mahmud, o devirde bu görevi üstlenen birim için *yortuğ* “a royal escort in battle or on a long journey” [< ET (Uyg) *yort-* “hızlı yürümek, koşmak, rahvan gitmek”] kelimesini vermiştir (Clouston 1972: 959a). Kelimenin bire bir anlamı “koşma, koşu” şeklinde düşünülebilir. Ancak burada kastedilen, bugünkü anlamda muhafız alayıdır. Yusuf Has Hacib’e göre ise, eğer beylerin başına bir felaket gelirse bu; avda, kuş avında veya savaş esnasında gelir, dolayısıyla da: *sü başçı tüze tursa yortuğ kurun / ériqlerni yıgsa yetürse soyn* “Kumandan, beyin muhafız alayını teşkil ederken kimse- nin ileri gitmesine ya da geri kalmamasına dikkat etmelidir.” (Arat 1947: 271/2586). Bu birimin, Timur’un ordu sistemindeki işleyişi ve *Tüzükât*’taki terime daha başka bir etimoloji önerisi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 453).

Babür’ün ordu dizilişinde, *ğol-qol* bitişiğinde konumlanan ve hükümdarı korumakla görevli bu birliğin, kuruluşu veya personel sayısı hakkında, *Babürname*’nin içeriğine bakarak çok fazla bilgiye sahip olunamamaktadır. Moğolca “tabin” kelimesinin “elli” sayısını karşılaması ise kesin bir mevcut bildirmekten çok -belki bir bölük askerden kasıtlı-²⁴ sembolik bir anlam ifade

24 Günümüzde bir bölük, birliğin türüne göre de değişiklik arz etmekle birlikte, yüzü aşkın askerden oluşur. O devirdeki bölüklerin kuruluşu hakkında doyurucu bir bilgiye sahip değiliz; ama belki “tabin” isimlendirmesi, bölüğün mevcudunu bildirme yönüyle bir gerçeği ifade ediyor olabilir. Zira, “Zhiyuan Yiyou”daki “tabin noyan” (commander of fifty) kaydı da bunu doğrular niteliktedir ve bahsi geçen eserin de en az Gizli Tarih kadar eski olduğunu (1264-1294) biliyoruz (Kara 1990: 326). Ancak Gizli Tarih’te bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. Orada, gece muhafızlarının (kebbe’ül keşik) sayısının eskiden seksen olduğu ve büyük kurultaydan sonra da muhafız kıtasının kuruluşunun tümen seviyesine çıkarıldığından bahis vardır (Cleaves 1982: 163/225 ve 164/226). Anadolu Selçuklu ordusunda ise Tımarlı Sipahiler, ellisi bir müfreze teşkil etmek üzere mıntika mıntika “ellibaşı” adı verilen kumandanlar komutasında kısımlara ayrılmıştı. (Uzunçarşılı 1941: 111). Osmanlı ordusundaki durum için Uzunçarşılı şu bilgiyi verir: “Bölükler ve ağa bölüklerinin ihdası ise on beşinci asrın sonlarındadır; bu da teşkil edildiği zaman her bölüğü elli kişiden mürekkep olarak altmış bir orta idi.” (Uzunçarşılı 1943: 155). Aslında Babürname’de, doğrudan olmasa bile, elli kişilik bölüklerden haber verilir: “... hepsini onar onar ve ellişer ellişer tesbit edip on başı ve elli başları tayin etmiştim. Her on ve her elli [kişilik bölük?] sağ ve sol kol- da duracağı yeri ve muharebe vaktinde yapacağı işi bilerek hâzır ve nâzır idi.” (Arat 1987b: 232/209a). Fakat bu birimler için sadece “her on” ve “her ellig” tabirleri kullanılmıştır, “tabin” kelimesini burada göremiyoruz (Thackston 1993b: 441/249a). Osmanlı ordusunda

etmektedir. Çünkü *Babürname*'de kelimenin sadece “bölük” anlamında kullanıldığı örnekler de vardır: ... *bu iki pāytaxtnıng işkâ yarar yigitlärini xaşşa tabin qılıp Xurāsān çuhra tabini Samarqand çuhra tabini der egändür* “... bu iki payitahtın işe yarar yiğitlerini hassa bölüklerine ayırarak [bunlara] Horasan çehre bölüğü ve Semerkant çehre bölüğü demiştir” (Thackston 1993a: 15b). Ancak bu birliğin mevcudunun, Babür'ün yaşadığı yükseliş-düşüşler ile de doğru orantılı olması lazımdır. Çünkü Babür öyle badireler atlatmıştır ki onu; yeri geldiğinde, yanında “iki yüzden biraz fazla üç yüzden biraz eksik” adamı kalmış ve memleketinden ayrı düşmüş bir sürgün; yeri geldiğinde ise kendisinininkinden çok daha kalabalık bir orduyu Panipat'ta mağlup eden ihtişamlı “Hindistan Fatihi” olarak görürüz. *Babürname*'de, bu birlik personelinin kalitesine de göndermeler yapılır. Buna göre bu birliğin kalburüstü askerlerden teşekkül edildiği anlaşılmaktadır: *Xāşşa tabında, kim tamām eligidin iş kelür yigitlärni ayrılıp edi* “hassa alayına bütün elinden iş gelir yiğitler ayrılmıştı” (Thackston 1993b: 441/209a). Bazen bu birimdeki askerler *qavgunçı* olarak görevlendirilir (Thackston 1993c: 571/267b) ve krş. *qavgunçı* maddesi. *Babürname*'de ayrıca bu birliğin; kurgan kuşatmasında birliklere sorumluluk bölgesi tayin edilirken (Thackston 1993c: 711/334b, 717/337a; ve ayrıca krş. *boljar* maddesi), Babür'ün geliştirdiği ordu dizilişindeki yeri anlatılırken de (Thackston 1993b: 443/209b) bahsi geçer.

sol yan “sol yan güvenliği”

< Tür. *sol yan* < ET (Uyg) *sol* “left” (Clauson 1972: 824a) < AT **söl* (Tekin 1995: 178) + ET *yan* (Orh) “the side, flank (asıl anlamı: kalça, basen)” (Clauson 1972: 940a) < AT **yān* (Tekin, 1995, 175)] > **Çağatayca**: Elimizdeki kaynaklarda kelime tanıklanamamıştır. || **Batı Oğuzcası**: *sol yan* “yüsâr, yessâr→latus, lateris” (Tulum, 2011, 1605). Diğer kaynaklarımızda kelime tanıklanamamıştır.

Bu terim için Beveridge: “left side” (Beveridge 1922a: 334), Thackston: “left flank” (Thackston 1993c: 863a), Arat: “sol yan” karşılıklarını vermiştir (Arat 1987b, 232/209a). Bu birimin adı *Babürname*'de sadece, Babür'ün, geliştirdiği ordu düzeni hakkında bilgi verdiği bölümde geçmektedir. Babür'ün verdiği bilgilere göre bu birim *tabin*'in (hassa alayı) sol yanında konumlanmıştır (Thackston 1993b: 443/209a-b). *Babürname*'de bu birimin görev tanımını somutlaştıran bir örnek görülmez, ancak daha önce de belirtildiği gibi bu birim *ğol-qol* (merkez) kuvvetlerinin sol kademesinde ihtiyat görevi üstlenmiş olmalıdır.

ise bu birliğin alay seviyesinde kurulduğunu “hassa alayı” tabirinden biliyoruz. Günümüzde de Cumhurbaşkanlığı muhafızlarımız, alay seviyesinde (Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı) kurulmuştur.

ong yan “sağ yan güvenliği”

< Tür. *oñ yan* [< ET (Uyg) *oñ* “right” (Clauson 1972: 166a) + ET (Orh) *yan* “the side, flank (asıl anlamı: kalça, basen)” (Clauson 1972: 940a) < AT **yān* (Tekin 1995: 175)] > **Çağatayca**: Elimizdeki kaynaklarda kelime tanıklanamamıştır; bu, kelimenin pek az kullanılan bir terimi karşılamasından kaynaklanmaktadır. || **Batı Oğuzcası**: Elimizdeki kaynaklarda kelime tanıklanamamıştır.

Bu terim için Beveridge: “right side” (Beveridge 1922a: 334), Thackston: “right flank” (Thackston 1993c: 862c), Arat: “sağ yan” karşılıklarını vermiştir (Arat 1987b: 232/209a). Bu birimin de adını sadece, Babür’ün, geliştirdiği ordu düzeni hakkında bilgi verdiği bölümde görebiliyoruz. Babür’ün verdiği bilgilere göre bu birim, *tabin*’in (hassa alayı) sağ yanında konumlanmıştır (Thackston 1993b: 443/209a-b). Bu birim hakkında da fazla bilgiye sahip değiliz; ancak bu birim de *ğol~qol* (merkez) kuvvetlerinin sağ kademesinde ihtiyat görevi üstlenmiş olmalıdır. Bu kelime grubunun *Babürname*’de bir mevkinin sağ yönüne işaret edilmek kastıyla kullanımı için bkz. (Thackston 1993a: 101/49a, 143/69b; Thackston 1993b: 391/186b; Thackston 1993c: 429/203a).

boy “yakın koruma bölüğü”

< Tür. *boy* < ET (Orh) *boğ* “stature; the size of a man; a clan” (Clauson 1972: 296b) < AT **bōđ* (Tekin 1995: 107) Clauson kelimeyi uzun ünlülü olarak düşünmüştür. Talat Tekin’in verdiği uzunluk ise modern dil veya diyalektlerde tanıklanamamıştır. > **Çağatayca**: Sadece Courteille, kelimenin *Babürname*’deki terim anlamını vermiştir. Diğer kaynaklarda bu terim anlamı görülmez. || **Batı Oğuzcası**: Elimizdeki kaynaklarda kelime için verilen hiçbir anlam bu terimle uyuşmamaktadır.

Bu terim için Thackston ve Arat çevirilerinde bir karşılık vermemiş, kelimeyi aynen kullanmıştır (Arat 1987b: 232/209a; Thackston 1993b: 442). Beveridge ise çevirisinde *būi(nīng) tūkīnī* (close circle) karşılığını vermiştir (Beveridge 1922a: 334). Beveridge ayrıca dipnotta kelimeyi Ar. *aḥad* (âyīn-i akbarī) ile de karşılaştırmıştır. Bu terim *Babürname*’de fazla kullanılmadığı için (sadece iki yerde) terimin karşıladığı birlik ve bu birliğin görevi hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu birimin, hassa alayının hemen ardında ihtiyat görevi icra ettiğini veya hükümdara, yakın mesafeden çembere almak suretiyle, son bir koruma hattı teşkil ettiği söylenebilir. Çünkü Babür, ordu dizilişini açıklarken bu terimin “yakın” anlamını kastettiğini belirtmiştir.

sol “boy biriminin sol ihtiyatı”

< Tür. *sol* < ET (Uyg) *sol* “left” (Clauson 1972: 824a) < AT **sōl* (Tekin 1995: 178) > **Çağatayca**: Elimizdeki Çağatayca kaynaklarda bu kelimenin

terim anlamını göremiyoruz. || **Bati Oğuzcası:** *Tarama Sözlüğü, Meninski, Kamus-ı Türki*'de kelime için verilen hiçbir anlam bu terimle uyuşmamaktadır. Sadece *Redhouse*'nin kelime için verdiği "An adjutant of the left wing of a battalion, in rank above a captain, but below a major" (*Redhouse* 1890: 1194a) anlamı belki benzerlik arz ediyor gibi görünebilir. Fakat bu anlam, bu terimden çok, Şemseddin Sami Bey'in verdiği "Sol Kolağası" ile ilgilidir (Şemseddin Sami 1370: 841b) ve burada verilen bilgilere göre de bu kişinin personel subayı olduğu anlaşılıyor.

Bu terim için Beveridge: "sül, yasār" (Beveridge 1922a: 334), Thackston: "left" (Thackston 1993b: 442), Arat: "sol" karşılıklarını vermiştir (Arat 1987b: 233/209a). Bu birim hakkında da içerikten hareketle çok fazla bir bilgi edinilememiştir. Sadece *boy*'un hemen solunda konumlandığını ve *sol yan*'ın kademesinde ihtiyat görevi icra ettiğini söyleyebiliriz.

ong "boy biriminin sağ ihtiyatı"

< ET (Uyg) *oŋ* "right" (Clouston 1972: 166a) > **Çağatayca:** Elimizdeki Çağatayca kaynaklarda bu kelimenin terim anlamını göremiyoruz. || **Bati Oğuzcası:** Batıda, bu terim anlamına dair bir iz bulunamamıştır.

Bu terim için Beveridge: "süng, yamîn" (Beveridge 1922a: 334), Thackston: "right" (Thackston 1993b: 442), Arat: "oŋ" karşılıklarını vermiştir (Arat 1987b: 233/209a). *Babürname*'de çok fazla geçmeyen bu birim hakkında da çok fazla bir bilgi edinemiyoruz. Sadece *boy*'un hemen sağında konumlandığını ve *ong yan*'ın kademesinde ihtiyat görevi icra ettiğini söyleyebiliriz.

çağdavul "art emniyeti"

< Moğ. *çağdağul* [< Moğ. *çağda-* "to keep watch, patrol, make one's round, guard, police" (Lessing 1960: 159b) + Moğ. *-ğul* (Poppe 2006: 46/153)] || **Eski Moğolca:** *cahdu'ulsun* "Nachhut" (Haenisch 1939: 25); krş. *çaqdu'ulsun* (Rachewiltz 2006: 1319a) || **Orta Moğolca:** *çağdawul* "artçı kol" (Poppe 2009: 176a) || **Edebî Moğolca:** *çağdağul* "guard, sentinel; informer, spy" (Lessing 1960: 159b); krş. *tsagdaghoul* "la garde, sentinelle" (Kowalewski 1849: 2110b) > **Çağatayca:** چاغداول "troupe qui forme l'arrière-garde" (Courteille 1870: 277) || *çağdavul, çandavul* "ordunun arkasında giden bölük asker ve salar ve sipah" (Kunos 1902: 37 ve 39) || *çağdawul, çandawul* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 206v 20 ve 209r 29) || *çağdavul* "artçı er, askerde at sürücü" (Kaçalın 2011: 920) || *çağdaul* "ein mit der Beaufsichtigung der Wache betrauter Offizier; officier chargé de surveiller la garde" (Vámbéry 1867: 275a) || *çangdavul* "artçı, dümdar" (Özönder 1996: 41) Kelimenin Çağataycadaki diğer örnekleri için ayrıca bkz. (Ölmez 2007: 234) > **Bati Oğuzcası:** *çandavul* "artçı" (*Tarama Sözlüğü II* 1965: 821; kelime burada *Burhân-ı Katî*'den tanıklanmıştır, fakat *Redhouse, Kamus-ı Türki* ve *Meninski*'de kelime tanıklanamamıştır.

mıştır.) || *çağdagul* “guard, sentinel; informer, spy” (Schönig 2000: 78) || *çandavul* “artçı” (Tuna 1972: 220). Verilere göre kelime Batıda şöyle bir gelişim izlemiştir: *çağdavul* > *çağdavul* > *çandavul* (Ölmez 2007: 234).

Doerfer’e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*chāghdāwul* → *chaghdāwul*, *chaghdul*, *chaghdül* “rear of an army, camp followers; leader of the rear” (Steingass 1892: 386a ve 395b)], Urduca ve Afgancaya da geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 306/178).

Bu terim için Beveridge: “rear ward, guard” (Beveridge 1922a: 165, 234 ve ötesi), Thackston: “rear guard, patrol” (Thackston 1993c: 862b), Arat: “yürüyüş ve hareket halinde bulunan ordunun artçı kolu” anlamlarını vermiştir (Arat 1987b: 595). Bu birimin görevinin, genel anlamda, ordunun art emniyetini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Babür’ün verdiği bilgilere göre ise bu birimin şu görevleri vardır: uyku halindeki ordunun art emniyetini sağlamak: *qaravul yoq, çağdavul yoq, gāfil yatıp edi* “karavul ve çağdavul olmadan gafilce yatmıştık” (Thackston 1993a: 217/106b); gece gündüz dümârlık yapmak: *har bölökkä bir keçä kündüz çağdavulluq nawbatı edi* “her bölük bir gece ve gündüz dümârlık yapardı” (Thackston 1993b: 307/149a); geceleyin-sabaha kadar at sırtından inmemek kaydıyla- nöbet tutmak: *keçä çağdavulluqqa çıqqanlar qar uluğ jihatıdın tang atqunça at üstidä oq edilar* “gece art emniyeti için çıkanlar, yoğun kardan dolayı sabaha kadar at sırtında kalıyorlardı” (Thackston 1993b: 335/161b); geriden düşmanın yaklaştığını haber vermek: *nê çağdavul kim yağı kelüridin āgāh qılğay* “ne düşmanın yaklaştığını haber verecek çağdavul ...” (Thackston 1993b: 433/205a). Kelime bir kez de özel bir isimden sonra gelip rütbe bildirmiştir: *Sayyid Qāsım Eşik-Aqa çağdavul edi* (Thackston 1993b: 443/205a).

Bu birimler haricinde, Arat’ın şematize ettiği Babür’ün ordu dizilişinde yer almayan; ancak özelliklerine bakınca birer manevra birimi olduğu çok açık bir biçimde anlaşılan diğer birimler de şöylece sıralanabilir:

çapqunçı “özel kuvvetler”

< ET (Uyg ve DLT) *çap-* “onomatopoeic verb with several meanings ...” (Clouston 1972: 394a) + *gXn* (Erdal 1991: 327) + *çI* (Erdal 1991: 110)] Ancak, ET’de ne *çapgun* ne de *çapqunçı* biçimleri vardır. *Çapğın* biçimi daha yeni bir teşkil olmalıdır, krş. *çapğın at* “hızlı koşan at”; *çapkun etmek* “akın etmek” (*Tarama Sözlüğü II* 1965: 824 ve 826). *Çapkuncu* kelimesi *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*’nde geçtiği halde (Evliyâ Çelebi: 2006: 163a) *Tarama Sözlüğü*’nde yer almamaktadır. > **Çağatayca:** *çapğunci* “jağmakjar, akinci, sürücü” (Kúnos 1902: 39) || *çapğunci* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 204v 12) || *çapunğı* “der Plünderer, Räuber; pilleur, voleur, brigand” (Vámbéry

1867: 273b) || *çapkun* “cenk mahallinde, karavul ardınca yardım yoluyla gönderilen bir miktar adam; cenkten evvel çarha cengini edenler, çarhacılar, çap-kuncular, ılgarcı ve akıncılar” (Kaçalın 2011: 921); ancak burada *çapkunçu* biçimi tanıklanamıyor. || Bu verilere göre, kelimenin Oğuzcaya Çağatayca aracılığıyla geçtiğini söylemek isabetli olmayacaktır, dolayısıyla ~ **Batı Oğuz-cası**: *çap-* “yağma etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek, koşmak, hızlı hareket etmek, sürmek, koşturmak, çarpmak, vurup kesmek” (*Tarama Sözlüğü II* 1965: 826); ancak burada *çapkunçu* biçimi yoktur. *Tarama Sözlüğü*'nde bu kökün daha başka türevleri de mevcuttur. Bir de pek alışılmadık bir biçim için bkz. *çapkıcı* “akıncı, çapulcu” (Şemseddin Sami 1370: 493b).

Doerfer'e göre bu kelime Çağatayca üzerinden Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 14/1037). Steingass'ta kelime tanıklanmamıştır; ancak burada benzer başka bir kelime vardır: *chāpaul* “A raid, inroad, razzia” (Steingass 1892: 383b). Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 455).

Bu kelime için Beveridge: “plunderer, raider” (Beveridge: 1922a: 34, 108 ve ötesi), Thackston: “raider, blitzer” (Thackston 1993c: 862b), Arat: “akıncı; sür'atle yürüyüp düşmanı ansızın bastırarak, adamlarını veya mallarını ele geçirmek için ayrılan askerî müfreze” (Arat 1987b: 595) anlamlarını vermiştir. *Babürname*'de, bahsi geçen bu birimin en büyük özelliğinin “çabukluk” olduğu anlaşılmaktadır. Hafif teçhizat²⁵ bu çabukluk için elbette önemli bir faktördür; ancak *Babürname*'den öğrendiğimiz kadarı ile *çapqunçılar*, aynen bugünkü “özel kuvvetler” gibi toplu bir biçimde hareket etmekten ziyade küçük gruplar halinde ve ayrı ayrı faaliyet icra etmekte, akın sonrası tekrar bir araya gelmektedirler: *Çapqunçî hanûz yığılmaydur edi. Çapqunçining yığılurğa baqmay betavaqquf yağı sarı tez oq teprâdim* “Akıncılar henüz toplanmamıştı. Akıncıların toplanmamasına bakmadan hemen düşman tarafına yöneldim.” (Thackston 1993a: 215/106a). Bize göre bu birime hız kazandıran en büyük faktör de budur. Aslında “yıldırım harbi”²⁶ en eskisinden başlamak kaydıyla, tarihteki Türk ordularının karakteristik özelliğidir, bu hususta Çin yıllıklarında, Göktürklerden bahisle, şöyle bilgiler verilir:

“... Yü-Wen Pi şöyle diyordu: ‘İpini koparmış barbarların gücü, bırakılmış oklar gibi gelmelerinden ve kırılmış saz telleri gibi yine kaybolmalarından kaynaklanıyor, onları takip etmek isteyenler onlara yetişmekte zorlanıyor.’”

25 Çin yıllıklarında da akına çıkan (burada “akın” dan kasıt, tam olarak “çapgun” olmalıdır) Göktürk askerlerinin teçhizatlarının çok hafif olduğu anlatılmaktadır: “Kaynakların anlatıklarına bakılırsa ordu yağma seferlerinde yalnızca atlı okçulardan oluşmuş gibi görünüyor.” (Mau-Tsai 2011: 556).

26 Bu hususla ilgili olarak Osmanlı padişahlarından I. Bayezid'in lakabı da “Yıldırım” idi.

“... Tü-Küe’lerin gücü ata binmekte ve ok atmakta yatıyor; uygun bir durum gördüklerinde ilerliyorlar; ama bir tehlikeyi fark ettiklerinde dağılıyorlar ve fırtına ve yıldırım gibi uğulduyorlar” (Mau-Tsai 2011: 556).

Hatta İkinci Dünya Savaşı başlarında Alman ordusunun askerî literatüre kattığı “Blitzkrieg” doktrini; esasen, yukarıda tanımını yapıp örneklerini verdiğimiz “çabuk hareket etme” kuralının daha büyük birlikler tarafından modern harp araçları ile uygulanır hale getirilmesinden daha başka bir şey değildir²⁷.

Babür’ün verdiği bilgilere göre *Babürname*’de bu birim; ordunun önünde gidip hedeflenen bölgeyi yağma etmek ve böylece karşı tarafın moralini bozarak direncini kırmak²⁸: *Nawkanddin tağ sarı Pīšxwārān tarafigā çapqun maşlahatiğa barıldı. ... Bu ayyāmda atrāf u javānibni neçā qatla çerig barıp çaptılar. Bir nawbat Axsīning kentlärini çaptılar. Yana bir qatla barıp Kāsānnı çaptılar* “Nev-Kend’den dağlara doğru, Bişhân tarafına akın için gidildi. ... Bu günlerde asker etraf ve civara birkaç defa akın etti. Bir kere Ahsi’nin kentlerine yine bir kez de Kāsân’a akın ettiler.” (Thackston 1993a: 137/66b, 223/109b; Thackston 1993b: 257/125a, 489/230a-b); düşman karargâhına baskın düzenlemek²⁹: *Tang başıda el çüçük uyquda edi kim Qambar- 'Ali Beg qatrap yetip qiçqırıp ayttı kim: yağı yetti, qopun!* “Tan ağarırken asker tatlı uykuda idi, Kanber Ali hemen yetişip: ‘düşman geldi kalkın’, diye bağırdı.”³⁰ (Thackston 1993a: 217/106b; Thackston 1993b: 497/234a); hız gerektiren kritik durumlarda ordunun önünden gitmek: *... xabar keltürdi kim Afğānlar xabardār bolup qozğalışıpturlar. Bir pāra Afğān tağ yolu bilä baradur. Mum eşitkäch ildamraq yürüp çapqunçını ilgäriräk ayırduk* “... Afganlar’ın [geldiğimizden] haberdar olup hareketlendiklerini ve bir miktar Afgan’ın dağ yolu ile gittiklerini

27 Bildiğimiz kadarıyla bu doktrinin üç olmazsa olmazı vardır: düşmanın alt ve üst yapısını yok eden “bakımlı” bir hava gücü, aksamayan ikmal ve uygun arazi şartları.

28 Bu faaliyetteki en büyük amaçlardan birisi de düşman askerlerinden birini, sorgulamak için ele geçirmektir, krş. “til” maddesi.

29 Bu tür bir harekâtın tek bir amacı vardır: rakibin komuta kademesini ortadan kaldırıp, sancağını/tuğunu ele geçirerek savaşı en kısa yoldan bitirmek. Kül-Tigin’in, Oğuzlar tarafından Göktürk karargâhına yapılan, sızma tarzında bu çeşit bir baskın sonucu öldürüldüğünü, açıkça anlatılmamış da olsa, yazıtlardan hatırlıyoruz. Ridaniye Savaşı’nda da, Memlük Sultanı Tumanbay, savaşı kaybetmekte olduğunu anlayınca en seçkin askerlerini toparlayarak Yavuz’un hassa alayına saldırmış ve yanlışlıkla Padişah zannettiği Sadrazam Sinan Paşa’yı şehit etmişti (Genelkurmay Başkanlığı 1990: 120). Aslında normal savaş şartlarında Osmanlı ordusu, Padişah otağını/karargâhını aşılması çok güç bir çember içine alıp korurdu. Memlük askerlerinin bu çemberi aşarak Yavuz’un otağına kadar gelebilmesi gerçekten takdire şayandır.

30 Buradaki “düşman” ifadesinden düşman akıncılarının kastedildiği, olayın devamından anlaşılıyor; zira Babür, baskının şokunu atlattıktan sonra baskını yapanları kovalamaya başlar ve “düşmanın akıncısına yetiştik” ifadesini kullanır.

haber verdi. Bunu duyunca daha hızlı intikal ederek akıncıları ileriye gönderdik” (Thackston 1993b: 471/221b); vergi vermeyip serkeşlik yapanları cezalandırmak amacıyla yağma yapmak³¹: *tahsildarlardan xabar keldi kim Hazāralar malnı bermäy sarkaşlık maqāmıdadurlar. Mundın burunraq ham neçä nawbat Gardez va Ğaznı yollarını urup edilär. Bu jihatların Sultān-Mas'üdī Hazārarı çapa atlanıldı* “tahsildarlardan, hezarelerin malı [vergi] vermeyerek isyan ettikleri haberi geldi. Bundan bir müddet önce de Gerdiz ve Gazne yollarına saldırmışlardı. Bı yüzden Sultan Mesudî hezaresine akın yapmak için hareket edildi.” (Thackston 1993b: 299/144b, 331/160a, 507/238a, 521/244b); zengin yerleşim birimlerine saldırarak esir-mal-sürü elde etmek: *... çāştgāhda Kohatnı çapıldı. Qalın gāv va gāvmeş tüşti. Afğānlardan dağı qalın asir tüşti* “öğleye yakın Kühet’e akın edildi. Birçok öküz ve manda ele geçirildi. Afganlardan da birçok esir ele geçti.” (Thackston 1993b: 303/146b, 305/147b, 307/148b, 309/149b, 313/151b, 315/152b ve 153a, 333/161b, 429/203b, 459/215b, 467/220a) gibi görevler icra eder.

Bunlar haricinde bu birimin olağan dışı faaliyetlerini de görmekteyiz: meydan savaşına gerek bırakmayacak bir biçimde düşmanı bozup dağıtmak: *Muğulning çapqunçısı birin ikin çerigning kaynidin kelip partalğa elig qoyğan bilä munça qalın çerig uruş yoq talaş yoq biri birgä baqmay buzuldılar* “Moğol akıncıları birer ikişer askerin arkasından gelip, askerin ufak tefek eşyasını ele geçirince bu kadar çok asker hiçbir vuruşma ve bunun telaşı olmadığı halde bozuluverdi.” (Thackston 1993a: 37/19b); tahkimat ile sağlamlaştırılmış kurganları kuşatmak, hatta ele geçirmek: *bizning çapqunçı Afğāndın va Hazāradın kelip bularnı qaparlar oşandaq berk qorğannı ala yavuşqan egändürlär kim keç bolur* “bizim akıncılar Afgan ve Hezârelerden gelerek bunları kuşatırlar, böyle müstakhem bir kurganı tam ele geçirmeleri yaklaştığı zaman akşam olur.” (Thackston 1993c: 551/257b, 557/260b, 559/261a).

qavğunçı “takip kuvvetleri”

< ET (DLT) *kov-* “to follow, to pursue, chase” (Clouston 1972: 580b) + *gXn* (Erdal 1991: 327) + *çI* (Erdal 1991: 110)]. ET’de ne *kavgun* ne de *kavgunçı* biçimi tanıklanabilmektedir. Talat Tekin’de bu yönde bir bilgi göremiyoruz; ancak Clouston *kov-* fiilinin uzun ünlülü olup olmadığı hususunda kararsızdır. Verilere göre *kov-* biçiminin daha eskicil ve aslı olduğu, Oğuz sahasında *kov-* biçimi görülürken Çağatay sahasında *kav-* biçiminin kullanıldığı anlaşılmak-

31 Babürname’de, ordunun, bu türden simetrik psikolojik harekâtlar için daha geniş ölçekte kullanıldığını gösteren örnekler de vardır: Bir kün farmān boldı kim ğol baranğar javangar tamām jebä keyip atlarığa kejim salıp <qorğanga> yavuuqraq barıp ham yarağ körülgäy ham içkäriki elgä siyāsati bolğay “Bir gün merkez, sağ ve sol kollara; zırh giyerek ve atlara da zırh takarak [tam teçhizatlı], silahları göstermek ve içerideki ahaliyi de biraz korkutmak için, kurganın daha yakınına varma emri verildi.” (Thackston 1993b: 261/127a).

tadır. > **Çağatayca:** *kavlamak* “kavmak, def-u tard, sürmek” (Kúnos 1902: 124); ancak *kavgunçı* biçimi tanıklanamamıştır. || *kawğuncı* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 279r 22) || *kavğunçı* “gammaz, kovucu; yani ılgar eden asker” (Kaçalın 2011: 955) || *kav-* “kovmak” (Ölmez 1996: 177/88a); ancak *kavgunçı* biçimi tanıklanamamıştır. || *qawmaq* (Borovkov 1961: 206); ancak *kavgunçı* biçimi tanıklanamamıştır. Tüm bu verilere göre kelimenin *Sanglax* ve *Abuşka*’ya *Babürname*’den geçtiği anlaşılmaktadır. Çağataycanın bütün söz varlığını hesaba katmadan bir çıkarımda bulunmak gerekirse bu kelimenin -en azından anlam yönüyle- bahsi geçen askerî terim için türetilmiş özel bir biçim olduğu düşünülebilir. || **Batı Oğuzcası:** Elimizdeki kaynaklarda bu biçim tanıklanamamıştır, zaten Oğuzcanın ses gelişim kaideleri *koğucu* (belki de uzun ünlü etkisiyle?) veya *kovucu* biçimlerini gerektirirdi.

Elimizdeki verilere göre Babür’ün ordusundaki bu birim, genellikle savaş sona erdikten sonra düşmanın işini tamamıyla bitirmek amacıyla teşkil edilen askerlerden meydana gelmekteydi. Personel mevcudu ise önceden planlanmış olmayıp kaçan düşmanın sayı ve durumuna, arazi şartlarına ve en önemlisi, eldeki zamana göre belirleniyordu. *Kutadgu Bilig*’de düşmanı takip etmenin amaç ve gerekliliğinden bahisler vardır, bkz. 2388 ve 2395 numaralı beyitler. Timur’un ordu teşkilatında ise kaçan düşmanı takip eden birliğe “nikavul” adı verilirdi (Aka 2000: 111). Ancak bize göre; askerî tarihin en olağanüstü sayfalarından birinin yazıldığı, tarihteki en amansız takip, Cengiz Han tarafından görevlendirilen takip kuvvetleri tarafından icra edilmiştir. Takibin amacı, Otrar’da yaptığı tarihî hatayla sadece kendinin değil, devrin Müslüman âleminin de felaketine sebep olan Harezm Şah’ı İbrahim’i ölü veya diri yakalamaktı. Bunun için Cebe ve Sübötay komutasındaki yirmi bin kişilik ordu görevlendirilmişti. Bu takip kuvvetleri, İbrahim’in ölüsünü ele geçirip kemiklerini Cengiz Han’a gönderene kadar³² en azından sekiz ay boyunca at sürmüşlerdir. Bu harekât tamamlanıp da eve dönüldüğünde, bu yirmi bin asker; takip görevine başlayalı dört yıl olmuş, yaklaşık yirmi bin kilometre katetmiş, Gürcistan ve Kama Bulgarlarını toparlanamayacakları biçimde ezmiş, İranlılar da dâhil olmak üzere üç büyük ulusa yani Alanlar, Kıpçaklar ve Ruslara inanılmaz darbeler indirmiş, Batı hakkında da çok değerli istihbarat toplamıştı (Roux 2001: 209)³³.

Bu kelime için Beveridge: “pursuers” (Beveridge 1922a: 176/114), Arat: “takipçi” (Arat 1987b: 616); Thackston: “pursuit contingent” (Thackston 1993c: 719) karşılığını vermiştir. *Babürname*’de açıkça bahsi geçmese de kaçanları takip etmenin, askerin moral motivasyonunu ve kendine güvenini artı-

32 Çünkü, Moğol geleneklerine göre, Cengiz Han’ın, düşmanın bu kemiklerini yakması gerekiyordu.

33 Bu takibin, günümüz şartlarında çok rahat bir biçimde filmi veya dizisi çekilebilir.

rıcı bir faktör olduğu çok açıktır. *Babürname*'deki bilgilere göre bu birimin görevinin, mağlup edilen düşmandan geriye kalan ve kaçanları takip etmek, yakalamak, imha etmek olduğu anlaşılıyor. Babür'e göre bir kere bozgun başladı mı kaçanların ardındaki takipçinin kaç kişi olduğu hiç önemli değildir: *Xayalı[m]ğa keçti kim qavğunçi bularning käynidä payvast bolğusıdur. Bu jihatdın yürüy berdük. Qaçqan yağı köp bolsa, ham az qavğunçi bilä cihra bola almas, neçük kim deptürlär: şaf-i mağlûbrâ hûî basandast* "... bunların takipçi olduğunu, onların arkasından gelenlerin de olacağını düşündüm, bu zan ile kaçıyorduk. Kaçan düşman çok olsa bile az takipçiye karşı koyamaz, nitekim demişler ki: mağlup düşmana bir 'hey' sesi kâfidir." (Thackston 1993b: 233/114a-b). Bu birime, duruma göre, hassa alayından askerler tayin edildiği de görülmektedir: *xâşşa tabindin Qısımtay Mîrzânı va Bâbâ Cuhranı va Bökâ başlığları İbrâhîmnî çıqqan xayâl qılıp qavğunçi ta'yîn qılduk* "... hassa alayından Kısımtay Mirza, Baba Çehre ve Bökçe kumandasında olanları takipçi tayin ettik." (Thackston 1993c: 571/267b). Babür'e göre *qavğunçılık* ihmale gelmeyen önemli bir görevdir: *ba'zularnı kâfir käyniğa qavğunçi yibârdı. Bir nemâ kâhilliq boldı. Kişi umedigâ qoymay özüm oq barmaq keräk edim* "... bazıları, kâfiri arkasından takip için gönderildi; fakat bir parça ihmalkarlık gösterildi, bu işi başkasına bırakmayarak kendim gitmem lazımdı." (Thackston 1993c: 691/325a; diğer örnek için bkz. 719/338a). Aşırı ihtiyatlı davranılarak *qavğunçuların* takip mesafesinin yanlış tayin edilmesi ise taktik bir hatadır: *jazm u sardârlıqnı ri'âyat qılıp qavğunçını yıraq yibârgänni maşlahat körmädilar. Bu jihatın qalın kişisi eliggâ tüsmädi* "... fazla ihtiyatlı davranarak takip kuvvetlerinin uzağa gönderilmesini uygun görmediler [ve] bu yüzden [kaçan] adamların bir çoğu ele geçirilemedi." (Thackston 1993a: 70a-b). Bu birim takip etmek haricinde daha başka vazifeler de icra etmektedir: *Qavğunçi qaçqan elini qavlap Hişâr-i Fîrozağa yetkân bilä oq alurlar. Hişâr-i Fîrozani talap keldilär* "Takipçi[ler] kaçanları kovalayarak Hisar-ı Firuze'ye kadar gidip aldı, yağma etti ve döndüler." (Thackston 1993c: 563/263a; diğer örnek için bkz. Thackston 1993c: 553/258a). Bu kelimenin ifade ettiği hareket tarzı *Babürname*'de "qavlamaqqa barmaq" kalıbıyla da karşılanmaktadır, bkz. (Thackston 1993b: 447/211a).

kömäk "asıl ihtiyat kuvvetleri"

< Tür. *kömek* [<*kö-mek] ET'de ne *kö- fiili ne de *kömek* biçimi tanıklanmıştır. || **Çağatayca:** *kömek* "Hülfe, Unterstützung; aide, appui" (Vámbéry 1867: 331) || *كومك* "aide, auxiliaire" (Courteille 1870: 476) || *kümek* "yardım, imdad" bir de bkz. *kömemek* "kapunun ard tarafı"? (Kúnos 1902: 136 ve 141) || *kümek*, *gümek* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 309v 5 ve 8). Hem Kúnos hem de Clauson kelimenin ilk hecesini /ü/ yerine /ö/ ile okumalıydı diye düşünüyoruz; ayrıca *kömemek* "kapunun ard tarafı" biçimini de oldukça ilginç

bulduğumuzu ekleyelim. || *kömek* “ense; himmet, inayet, muavenet” (Kaçalın 2011: 967) Kaçalın, haklı olarak bu kelimeyi ET *köt* “backside, buttocks” (Clauson 1972: 700b) > GT *göt* “alt taraf, dip; kaba et, kış, popo” (*Türkçe Sözlük* 2011: 975a) ile karşılaştırmıştır. Çünkü biz Anadolu Ağızlarında, *göt* kelimesi için derlenen “arka, sırt” anlamını da biliyoruz; bu, aynı farazî köke giden daha başka bir kelime olabilir (*Derleme Sözlüğü VI* 1972: 2164b). Bunun haricinde Mehmet Ölmez, Artvin’den derlenen *kö-* “korumak, arka olmak, yardımcı olmak” fiili üzerinde durmuş; ancak “Burada gerçekten çekimli bir *kö-* fiili mi var, yoksa derleyen *kömek* sözünü *kö-mek* olarak bölmüş mü bilmiyoruz.” şeklinde bir açıklama da yapmıştır (Ölmez 2009: 263) > **Batu Oğuzcası:** *Tarama Sözlüğü* ve *Meninski*’de kelime tanıklanamamıştır. || *kyu²mu²k* “assistance, protection, reinforcement” (Redhouse 1890: 1603a); ancak Redhouse’nin okuyuşu izaha muhtaçtır. || *kömek* “umumun koşup yardım etmesi, müzaheret-i umumiye” (Şemseddin Sami 1370: 1214a. Bize göre bu verilerin Türkiye Türkçesini ne kadar temsil ettiği çok açık değildir; muhtemelen bu kelime, bahsi geçen sözlüklere Çağatayca sözlüklerden geçmiştir. Çünkü bu kelimeyi *Derleme Sözlüğü*’nde aradığımız zaman şu verilere ulaşıyoruz: *kömek* “yardım” [*Azerî göçmenleri*, Amasya; Çemişkezek, Tunceli; *Azerbaycan*]; *kömekçi* “yardımcı” [*Kafkas göçmenleri*, Kars ve çevresi]; *kömek etmek*³⁴ “yardım etmek” [*Azerî göçmenleri*, Amasya]; “korumak” [*Yavuz, Şavşat; Artvin*] (*Derleme Sözlüğü VIII* 1975: 2956b ve 2957a). Bu aşamada, kelimenin izinin tüm Türk dillerinde sürülme ihtiyacının hasıl olduğu görülüyor; ancak bu yazıda, incelenen kelimelerin izi sadece Oğuzca, hassaten Türkiye Türkçesinde sürüldüğü için, sadece Oğuz grubu dillerine bakılmıştır, kelimeye toplu bir bakış daha başka bir tetkik konusudur: *kömək* “birinin karşılaştığı çetinlikleri sıkıntıları yüngülletmek için görülen iş, hareket, yardım” (*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati II* 2006: 752b); *kömek* “yardım” (Tekin ve diğ. 1995: 420b); ancak Gagavuzcada kelime tanıklanamamıştır.

Kelime muhtemelen Azerîce üzerinden Farsçaya da geçmiştir [*kumak* “A corps of auxiliaries”, *kumakî* “Auxiliary” (Steingass 1892: 1050b)]. Doerfer’e göre ise kelime, Farsça üzerinden Hintçe ve bazı Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1967: 606/1645). Bu birimin, Timur’un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 458).

Bu kelime için Beveridge: “help” (Beveridge 1922a: 92/55b), Arat: “yardım, yardımcı, askerî yardım” (Arat 1987b: 624), Thackston: “assistance” (Thackston 1993c: 851b) karşılığını vermiştir. Kelime *Babürname*’de muhtelif anlamlarda pek çok yerde geçmektedir. Zor durumda olan bir birliğe yardım etmek amacıyla muhtelif biçimlerde teşekkül edilen (barış zamanında,

34 Bu biçimin yardımcı fiille kullanımı normal değildir; muhtemelen bunda, günlük dildeki “yardım etmek” söz kalıbının baskısı söz konusudur.

diğer birliklerden seçilme; savaş durumunda, ait olduğu birimden ilgili bölgeye kaydırılma gibi) belli miktardaki asker için bu tabir kullanılır, bu durum için pek çok örnek vardır, birini aktarmak gerekirse: *Bu xabar Uzun Hasanğa yetip bepāy bolup ri'āyat qılğan nökarlarını va abdān yigitlerini Axsining argigä kömək ta'yin qılıp yibardı* “Uzun Hasan bundan haberdar olunca çok fena oldu ve riayet ettiği nökerlerini ve en iyi yiğitlerini yardım için Ahsi erkine gönderdi” (Thackston 1993a: 127/62a-b; diğer örnekler için bkz. Thackston 1993a: 19/10a, 89/43a, 113/55b, 143/69b, 147/71b, 177/88a, 179/88b; Thackston 1993b: 313/151a, 463/217b, 489/230a; Thackston 1993c: 557/260a, 571/266b, 641/298b, 663/309b, 737/345b, 777/367a). *Babürname*'de, başlı başına ihtiyat kuvveti olarak tayin edilen birlikleri karşılamak için de bu kelimenin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu birlikler yukarıda örneklerini verdiğimiz türden, anlık karar ile teşkil edilmiş, kaydırma birlikler değildir, bunların kuruluşuna dair planlama sefer öncesinde yapılmaktadır. Bunların görev tanımı savaş öncesinden belirlenmiştir; bu yüzden kelimenin bu tür örneklerdeki kullanımının ayrı bir kalemde incelenmesi daha uygun görülmüştür. Bu tür kullanıma dair birkaç örnek vardır, birini vermek gerekirse: *Tanglasığa Xwāja Abü'l-Makārim va Qāsim Beg va jami' beğlar va içkilär va söz tegär yigitlärini çarlap maşvarat qılıp sözni qorğanni berkitmäkkä va ölüg tirigni qorğan içidä körmäkkä qoyduk. Men va Qāsim Beg va yavuqumdağı içkilär va yigitlä bilä kömək bolduk* “Ertesi sabah Hoca Ebu'l-Mekarim'i, Kasım Bey'i, tüm yiğitleri çağırarak istişare edip, kurganı tahkim ederek ölüm kalımı [mücadelesini] kurgan içinde görmeye karar verdik. Ben ve Kasım Bey ile yakınımdaki içki ve yiğitler de ihtiyat kuvvetleri olduk.” (Thackston 1993a: 183/91a; diğer örnekler için bkz. 185/92b, 227/112a; Thackston 1993b: 421/200a; Thackston 1993c: 665/310b, 667/310b, 715/735b, 719/338a, 757/356b, 783/370a). Kelimenin sadece “madden-manen yardım etmek, teke tek dövüşen birisine yardım etmek” anlamlarında kullanıldığı örnekler de vardır: *Sultān Maḥmūd Xandın agarçi mu'taddun-bihi madad va kömək bolmas edi, valī Samarqand fathıdın song Andijännü tama' qılurlar edi* “Gerçi Sultan Mahmud Han'ın, her zaman olduğu gibi, [bize] hiçbir yardımı dokunmadı, yine de [hiç utanmadan] Semerkant'ın fethinden sonra Andican'ı isterler idi.” (Thackston 1993a: 105/51a ve 187/94a; diğer örnek için bkz. Thackston 1993c: 549/256a); *Men yetkünçä Husayn Hasan betaqrīb u behişāb yalğuz at salıptur. Afğanlarning içigä kirip qılıç salur maḥallda atnı oqlap yıqarlar. Qopğaç ayağığa çapıp yıqıpturlar. Tuş tuşdın bıçaqlap çapqulap para para [ä]ylädilär. Bu yigitlä baqıp turup kömək yetmäslär* “Ben yetişinceye kadar Hüseyin Hasan hesap etmeden tek başına at sürmüş. Afganların arasına dalıp kılıç çektiği zaman atını oklayarak yıkmışlar. Her taraftan bıçaklayıp keserek parça parça eylemişler. Bu yiğitler [arkadaşları] sadece karşıdan bakarak yardıma koşmamışlar.” (Thackston 1993b: 509/238b; diğer örnek için bkz.

497/234a). Bunlar haricinde kelimenin rütbe veya makam yerini tuttuğu örnekler de vardır; bu, ilgili kurgana *kömäk* tayin edilen kişiye tuğ verilmesinden veya hilat giydirilmesinden anlaşılmaktadır: *Langar Xaŋa Xoşabni 'ināyat qılıp tuğ berip munı ham Hindū Beggä kömäk muqarrar qılduk* “Lenger Han’a Hoşab’ı ihsan edip tuğ vererek Hindu Bey’e kömek tayin ettik.” (Thackston 1993b: 487/229b); *Langar Xaŋa xil'at berip Muḥammad 'Ali Jang-Janggä kömäk ta'yīn qılıp ruxşat berildi* “Lenger Han’a hil’at verilerek Muhammed Ali Ceng-Ceng’e kömek tayin kılınıp gitmesine izin verildi.” (Thackston 1993b: 521/244b).

yayaq “piyadeler”

< Tür. *yayak* [< ET (Orh) *yadağ* “on foot” (Clauson 1972: 887a)] Kelimenin en eski devirlerden beri kullanıldığı biliniyor; ancak d > ğ > y gelişmesinden dolayı ortadaki ünsüz *Babürname*’de /y/ olmuştur; söz sonu /k/ ise Oğuzcada *yayan* (Clauson’a göre *yadağın* biçiminden büzülme yoluyla) ve özellikle yakın dönemde *yaya* şekillerinde gelişecektir. > **Çağatayca:** بيانق - پایاق “piéton” (Courteille 1870: 542) || *jaja* (*jajak*) “pijade, asaker-i pijade, jajank” (Kúnos 1902: 96) || *yayak*, *yayan* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 340v 29 ve 341r 1) || *jajak* “der Füssgänger, zu Fusse; piéton, marcheur à pied” (Vámbéry 1867: 351b) ~ **Batı Oğuzcası:** *yayak* (*yayağ*) “yaya, yayan, piyade” (*Tarama Sözlüğü VI*, 4437) || *yayaq*, *yayan* “on foot, pedestrian”; *yaya* “a man who goes on foot, a footman; (formerly) a soldier of one of the fourteen Turkman foot battalions attached to the corps of Janissaries” (Redhouse 1890: 2196a) || *jaja* “peditatus, peditum copiz; infanterie, pietons, foldats a pied” (Meninski 1680: 5557) || *yaya* (*aslı yayak*); *yayan* “ayakla yürüyen hayvansız giden, piyade, râcil, mâşi” (Şemseddin Sami 1370: 1540c).

Bu kelime için Beveridge: “foot-soldier” (Beveridge 1922a: 113/69b), Arat: “yaya” (Arat 1987a: 73/69b), Thackston: “foot soldier, infantryman” (Thackston 1993c: 863a) karşılığını vermiştir. Babür’ün ordu dizilişinde bu yaya askerler ayrı bir birim teşkil etmemektedir. *Babürname*’de çoğunlukla belli miktardaki askerin yaya olarak intikal edişi anlatılırken bu terim kullanılır. Ancak bu kullanımlara bakınca bugünkü anlamda “piyade” gibi organize olmuş ayrı bir sınıftan bahsedebilmek zordur. Bu tür kullanım örneklerine *Babürname*’nin pek çok yerinde rastlıyoruz: *Yoqqaridin kohistān beğlāri ham athğ-yayaqını yığıp yürügān bilā turuš ber[ä] almadılar, qaçtılar* “Yukarıdan Kûhistan beyleri de atlı ve yaya adamlarını toplayıp yürüyünce [Özbekler] direnemeyip kaçtı” (Thackston 1993b: 184a, diğer örnekler için bkz. 202b, 230b; Thackston 1993a: 66a, 69b, 104a, 112a, 113a; Thackston 1993c: 303b, 304a, 337a, 373b, 374a).

B. Muharebe Destek Birimleri

Bu birimlerin görevi muharip kuvvetlerin ateş ve operasyonel gücünü artıracak faaliyetler icra etmektir. Bunu yaparken gerekirse sıcak temasa girmekten çekinmeseler de bu birimleri “yarı muharip” saymak herhâlde daha doğru olacaktır. Buna göre *Babürname*'deki muharebe destek birimleri şunlardır: *beldâr* “istikhâm”, *qaravul* “gözetleme, keşif kuvvetleri”.

beldâr “istikhâm”

< Far. *beldâr* “a digger, delver, a pioneer” (Steingass 1892: 224a) [< Far. *bel* “a shovel, spade; an oar, a paddle; the loins; a basket for carrying away rubbish” (Steingass 1892: 224a) + Far. *dâr* “(imp. of *dashtan*, in comp.) holding, pessesing, keeping; a keeper, possessor, lord, master” (Steingass: 1892: 495b)] > **Çağatayca**: Elimizdeki Çağatayca sözlüklerde kelime tanıklanamamıştır. Kelimenin bu sahada sadece *Babürname*'de tanıklandığını düşünüyoruz. Ayrıca, aşağıdaki verilere göre kelimenin Oğuzcaya Çağatayca aracılığıyla geçtiğini söylemek yanlış olacaktır; dolayısıyla ~ **Batı Oğuzcası**: Farsça olduğu açık bir kelimenin *Tarama Sözlüğü*'nde yer almaması normaldir; ancak *Seyahatname*'de defalarca geçen bir kelimenin (Evlîyâ Çelebi 2006: 262b ve ötesi) *Meninski*, *Redhouse*, *Kamus-ı Türki* ve hatta *Burhân-ı Katı*'da tanıklanamaması düşündürücüdür. Pakalın ise kelimeye iki anlam vermiştir: “Eski-den geçit yerlerini muhafaza edenlere verilen addı.”³⁵, “Askerî hareketler esnasında yolları açıp düzeltme işinde kullanılanlara da *beldâr* denilirdi.” (Pakalın 1971a: 202a). Dolayısıyla bu terimin Osmanlı ordusunda da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı ise Osmanlılarda “lağımçı”³⁶ adı verilen ocağın daha çok muhasara edilen kaleleri yıkmak için lağım kazma görevi icra ettiğini, siper yapmak, hendek kazmak gibi görevleri icra edenlere ise “ur yarar” adı verildiğini belirtmiştir (Uzunçarşılı 1944: 131-132).

Bu kelime için Beveridge: “spadesmen” (Beveridge 1922a: 548 ve ötesi), Thackston “shovelers, trench, digger” (Thackston 1993c: 862b) karşılığını vermiştir. Arat'ın notlarında kelime ele alınmamıştır. Ancak çeviride Arat bu kelime için pek isabetli bir biçimde “istikhâmcı” karşılığını vermiştir (Arat 1987b: 350). Günümüzde istikhâm sınıfı; ordu önündeki engelleri kaldırma, düşman kuvvetlerinin önüne engeller (mayın, set vs.) koyarak manevra kabiliyetlerini azaltma veya düşmanı istenen bölgeye kanalize etme, hareketli bir-

35 Bu anlamı karşılayan kelimenin ilk kısmı Tür. *bel* “dağ geçidi” ile ilgilidir.

36 Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde “istikhâm” sınıfına mensup askerlere diğer askerler tarafından “lağımçı” lakabının yakıştırıldığını bizzat biliyoruz. Ancak biz bunun, askerler arasında şaka yollu bir yakıştırma olduğu kadar geçmişteki adlandırmaya da bir gönderme olabileceğini düşünüyoruz.

likler için geçici veya kalıcı üs bölgeleri inşa etme gibi birçok kritik görev icra eder, yani istikhâmcılar bir çeşit muharebe ortamı mühendisidir. *Beldâr* biriminin görevleri ise *Babürname*'de şunlardır: ordunun önünden giderek ordunun su ihtiyacını karşılamak için üs toplanma bölgesinde su kuyuları açmak: *beldârlar bilâ yibârdi kim Madhâkûr parganasidâ, kim ordu tüşâr yer dür, qalın câh qazdurğay* “Medhâkûr pergenesinde ordunun konuşlanacağı yere birçok kuyular kazılması için beldarlar gönderildi.” (Thackston 1993c: 665/309b); savaş alanına taktik amaçlı³⁷ hendekler kazmak: *Arâba yetmâgân yergâ Xurâsânî va Hindüstânî beldârlar va kalandîlarnı salıp xandaq qazduruldu* “araba yetişmeyen yerlere Horasanlı ve Hindistanlı istikhâmcılarla hendek kazdırıldı” (Thackston 1993c: 667/311a); savaş toplarının (*Babürname*'de “kazan”), intikal esnasında zahmetsizce geçebilmesi için yoldaki çukurları doldurmak: *Kaçwahda bir kün turup jald muhaşşillar va qalın beldârlarnı ta'yîn qıldı kim yolning çaqur-çuqurını rast qılıp jangallârni keskäylâr kim arâbalar va qazan betaşvîş ötkây* “Keçve'de bir gün kalıp arabalar ve topun kolaylıkla geçebilmesi için yolun çukurlarını doldurmak ve cengelleri kesmek üzere çavuşlar ve birçok istikhâmcı tayin edildi.” (Thackston 1993c: 709/333a); top kurmak için yer seçip hazırlamak: *qazan qurmaqqa moljar qoparıp yer yasamaq üçün qalın beldâr u kahârğa muhaşşillar mu'ayyan qıldı* “top kurmaya yer seçip hazırlamak için birçok istikhâmcı, amele ve çavuşlar tayin kılındı.” (Thackston 1993c: 789/370b); fethedilen yerlere bina yapmak: *Şâh Bâbâ Beldârğa Āgrâda va Dolpûrda qılır 'imâratlarnı xâtirnişân qılıp bularning 'uhdasığa qılıp ruxşat berildi* “Şah Baba Beldar'a Agra ve Dilpur'da yapılacak binalara dair yönerge verilerek bu iş bunların uhdesine tevdi edilip izin verildi.” (Thackston 1993c: 759/358a). İsimleri açıkça geçmemekle beraber, yine *Babürname*'de bahsi geçen bir kurgan kuşatması için köprü kurma işini de bu birim icra etmiş olmalıdır: *Mîr Muḥammad Jâlabânı yibârdi kim köprüg salmaqqa munâsib yer körüp köprüg asbâbını mawjûd qılğay* “Mir Muhammed Câlebân köprü kurmak için uygun bir yer seçip köprü altyapısı hazırlamak üzere gönderildi.” (Thackston 1993c: 717/336b). Bu terimin özel isimlere eklenerek kullanımı için ayrıca bkz. *Şâh Bâbâ Beldâr* (Thackston 1993c: 759/358a).

37 Mesela Babür, asker istirahata çekilmeden önce ordugâh etrafına hendekler kazdırarak Ahmed Tembel'in bir gece baskınından kurtulmuştur (Thackston 1993a: 148/73a); krş. “Şebîxûn” maddesi. Harezmsahlr ordusunun da uzun süre konaklayacakları yerlerin etrafına hendekler kazdırıldığını biliyoruz (Erdoğan 2004: 160); ancak benzer faaliyetlerden en ilginç olanını M.Ö. 90 yılında Çinlilerle yapılan savaşta Hunlar icra etmiştir. Geceleyin Hunlar, gizlice Çin ordusunun ön cephesine derince bir hendek kazmış, daha sonra da art istikametten Çin ordusuna ani bir baskın yapmıştır. Ön cepheye doğru hareket eden Çinliler bu hendeklere düşürülerek mağlup edilmiştir (Ögel 1988: 107).

qaravul “gözetleme, keşif kuvvetleri”

< Moğ. *qaravul* [< Moğ. *qara-* “a look at, glance, watch, observe to regard, consider; to look after; to face” (Lessing 1960: 932a) + *gUl* (Poppe 2006: 46/153)] Moğ. *kara-* fiili bugün muhtelif türevleri ile birçok Türk dilinde yaşamaktadır. || **Eski Moğolca:** *hara 'ul, h̄ara 'ulsun* “Späher, Patrouille” (Hae-nisch 1939: 60); krş. (Rachewiltz, 2006, 1334a) || **Orta Moğolca:** **karā 'ul bayğu ğacar* “karakol mahalli” (Poppe 2009: 116b) || **Edebî Moğolca:** *xarağul* “watch, sentry, guard, scout” (Lessing 1960: 933b); *qara 'ul* “sentinelle, garde, piquet, corps-degarde” (Kowalewski 1846: 832b) > **Çağatayca:** - قاراغول قاراوول “gardien, surveillant; troupe postée quelque part” (Courteille 1870: 398) || *karaul* “meşe, orman, pete ağacı tukay yiğacı; karağol, gerici, dolaşıcı, bekçi, asker kolu” (Kúnos 1902: 121) || *karawul, karağul* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 271v 15 ve 271r 29) || *qaravul* “bekçi; müfreze; posta; keşif kolu” (Özönder 1996: 43) || *qaravul* “keşif kolu, koruyucu” (Ölmez 1996: 392a). *Tarama Sözlüğü*'ndeki ilk tanımlama Dede Korkut'tan olduğu için ~**Batu Oğuzcası:** *karavul* “gözcü, nöbetçi, karakol”, *karavul eri* “keşif kolu, piştar” (*Tarama Sözlüğü IV* 1969: 2283 ve 2285) || *qarawol, qaraghol* “a patrol, a guard, a sentry” (Redhouse 1890: 1444a) || *karavul, karakol, karagol* (Şemseddin Sami 1370: 1021a) || *qara 'ul* “Späher, Patrouille” (Schönig 2000: 152) || *karavul* “karakol, ileri karakol” (Arat 1939: 298/25) || *karavul* “karakol, ileri posta, gözcü, nöbetçi” (Tuna 1972: 227 ve 228) || *karavul* “eskiden karakol yerinde kullanılan bir tâbirdir; düşmanın âni tecavüzlerinden emin olmak için ordunun etrafını muhafazaya memur edilen piyade ve suvari askerlerine de evveleri karavul denirdi.” (Pakalın 1971b: 200b). Gerek DLT gerekse de *Kutadgu Bilig*'deki örneklerden, Eski Türklerin ordu sistemindeki öncü birlikleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. DLT'de “Geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük” anlamıyla *tutgak* (DLT I, 467) ve *yezek* [*yezeg kamuğ yeriğ yezedi* “askerin öncüsü bütün yeri dolaştı” (DLT III, 88)] kelimeleri vardır. Kaşgarlı, *yezek* kelimesinin artık az kullanıldığını da ekler³⁸. *Kutadgu Bilig*'de de her iki kelime görülmektedir: *bu kökteki yılduz bir ança bezek / bir ança kulavuz bir ança yezek* “bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz bir kısmı da öncüdür” (Arat 1947: 29/128); *ađırġu öğürgü yezek tutġaki / yıraq tutġu sağlap közi kulġaki* “öncü ve keşif kollarını seçip ayırmalı, gözünü kulağını uzaklara çevirmelidir” (Arat 1947: 248/2342); *yezek hem telim yetse tutġak kitip / yađıġ başġu bolsa urunsa kayıp* “keşif kolu gidip düşmanın kalabalık öncü kuvvetleri ile karşılaşınca eğer düşmana saldırmak icap ederse geri dönüp hücum etmelidir” (Arat 1947: 248/2343). Buradan Eski Türk ordularında keşif faaliyetlerine verilen önem bir kez daha görülmektedir. Bahaeddin Ögel de bu hususa değinmiş ve Os-

38 Kelimelerin etimolojisi için bkz. (Clouston 1972: 453b ve 986b).

manlı ordusunda bu vazifeyi gören *çarkacı* teşkilatı ile Memlûk ordusundaki *calış* teşkilatını, yaygın görüş tam tersi olmasına rağmen, dikkatle birbirinden ayırmıştır (Ögel 1984: 103-107). Timur'un ordusunda da öncü kuvvetler düşman hakkında bilgi toplamak için “karavul” çıkarır veya “gacarcı” yani kılavuzlar kullanırlardı (Aka 2000: 111; Csiky 2006: 449). Kelimenin *Gizli Tarih*'teki kullanımını için, ayrıca yukarıda verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.

Kelime günümüz Türkiye Türkçesinde de muhtelif anlam ve biçimlerde yaşamaktadır³⁹. Bu kelimenin bir kültür sözcüğü olarak birçok dile geçtiğini de görüyoruz. Kelime Türkçe haricinde; Farsça [*qarāwul* “a sentinel, watchman, spy, guard; the vanguard; agame-keeper, a hunter; sight of a gun” (Steingass 1892: 962b)], Mançuca, Arapça, Kürtçe, Afganca ile bazı Kafkas ve Balkan dillerine de geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 399/276).

Bu kelime için Beveridge: “scout” (Beveridge 1922a: 196 ve ötesi), Arat: “gözetçi, bekçi; ordunun âni bir baskına uğraması için ordugâhın etrafına çıkarılan müfreze ve posta; keşif kolu” (Arat 1987b: 615), Thackston: “rear guard, patrol” (Thackston 1993c: 862c) karşılığını vermiştir. Kelimenin genel olarak “keşif, cebrî keşif” görevleri icra eden birimler için kullanıldığı anlaşılıyor. Aslında bir ordu, pek çok amaç için keşif yapabilir. Bunlardan en önemlisi düşmanın gücü ve konumu gibi konularda bilgi edinerek komuta kademesini haberdar etmek; yani istihbarat toplamaktır. *Babürname*'de de çoğunlukla *qaravul* düşmandan haber almak için -asıl orduya belli bir mesafe aralığı koymak kaydıyla (bu da yaklaşık 8-10 kilometreyi geçemez)- ileri gönderilir: *Rajab ayının sekizidâ farz vaqtida qaravuldun xabar keldi kim ğanım yasap kelâdür* “Receb ayının sekizinde, farz vaktinde öncüden düşmanın saf halinde ilerlemekte olduğu haberi geldi.” (Thackston 1993c: 569/266a; diğer örnekler için bkz. Thackston 1993a: 31/25a; 215/106a; Thackston 1993b: 385/125b; 441/209a; Thackston 1993c: 569/266a; 719/337b; 777/367a; 801/379b). Dolayısıyla *qaravul* göndermemenin sonucu ağır olabilir, böyle bir ihmalden dolayı kırk-elli bin Özbeğin karşısında yüz-yüz elli adamı ile kalan Zünnûn Argun, Özbekler tarafından ele geçirilerek idam edilmiştir: *Oşbu jihatların Muḥammad Burunduḡning ma'qûl rayı bilâ 'amal qılmay ne qorğan işini maḡbûḡ qılıptur, ne uruş yaraḡını marbûḡ, ne qaravul ne çağdavul kim yaḡı kelüridin âḡâḡ qılḡay, ne yasalda tartīb u nasaq kim yaḡı kelsâ uruş xâḡirxwâḡ*

39 Hatta günümüz Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullandığımız *karakol* sözcüğünden *kalekol* gibi çok ilginç bir biçim de türetilmiştir. Bu kelime *Türkçe Sözlük*'e henüz girmese de günlük kullanımda gittikçe yaygınlaşmaktadır. Kelimenin günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerindeki örnekleri: “Muharebe ileri karakolu, muharebe ileri karakol hattı, karakol gemisi, ileri karakol mukavemet hattı, deniz karakol uçağı, keşif karakolu, yürüyüş ileri karakolu, toplanma bölgesi ileri karakolu”. Kelimenin bu örneklerdeki kullanımının ölçünlü dildeki kullanımına göre asıl anlamla daha ilgili olduğu görülüyor.

qılğay “... bu yüzden Muhammed Burunduk’un makul fikri ile hareket etmeyip, ne kurgan işine ve ne de muharebe levazımına bakmış; ne düşmanın yaklaştığını haber verecek öncü ve gözcü [çıkarmış] ve ne de düşman gelirse muharebe etmek için saflarda tertip ve tensıkta bulunmuştur.”. Bazen de gönderilen *qaravul*, düşmanın gönderdiği *qaravul* ile karşılaşır ve “keşif” görevi “cebrî keşif”⁴⁰ görevine dönüşür: *Bizning ilgäri barğan qaravul yigitläri be ba’zı yigitlärlär Qara Bāğning ayağı Egri Yar navāhisıda Şerkagä yetkän bilä oq elig koşarlar* “Bizim ileri gitmiş olan öncüler ve diğer bazı yiğitler Karabağ’ın eteğinde İgri-Yar civarında bulunan Şirke ile karşılaşır karşılaşmaz onunla tutuşurlar.” (Thackston 1993b: 257/125b; diğer örnek için bkz. Thackston 1993c: 777/367a; 801/379b). Kelimenin “çıplak gözle gözetleme yapmak” anlamında kullanıldığı örnekler de vardır: *Elni panāhda turğurup özüm yayaq bir pustağa cıqıp qaravulluq qıladur edim* “Yanımdakileri bir sığınakta bırakıp kendim yayan bir tepeye çıkıp gözetleme yapıyordum.” (Thackston 1993a: 233/114a; diğer örnekler için bkz. 239/116b; 241/118a). Bir yere konuşlanmış ordunun etrafında, *qaravul* devriye görevi icra etmez ise baskın yemek kaçınılmazdır: *Qaravul yoq, çangdavul yoq, gāfil yatıp edi* “öncü ve bekçi bırakılmadan gafilce yatılmıştı...” (Thackston 1993a: 217/106b). Babür’ün verdiği bilgilerden, *qaravul* komutanlığının rütbeliler arasında sırayla yapıldığı da anlaşılmaktadır: *Beglär nawbat bilä qaravulluqqa ta’yin boldılar* “beyler sıra ile karavulluğa tayin edildiler” (Thackston 1993c: 665/310a). Kelime özel isimlere eklenerek rütbe de bildirir: *Şer-Qulı Qaravul* (Thackston 1993b: 417/198a; diğer örnekler için bkz. Thackston 1993c: 687/322a; Thackston 1993a: 143/69b).

C. Muharebe Hizmet Destek Birimleri

Bu birimler çoğunlukla cephe gerisinde faaliyet icra etmekte ve diğer muharip birimlerin savaşa devamı için lazım gelen iaşe, tıbbî malzeme, cephane, yeni personel gibi ihtiyaçları tedarik ederek bunların cepheye aktarılması görevini üstlenmektedir. *Babürname*’de görülen muharebe hizmet destek birimleri şunlardır:

aşlığcı “ikmal, lojistik”

< Tür. *aşlıkçı* ET’de bu biçim tanıklanmamıştır. [< ET (Uyg.) *aşlık* “food, provisions” (Clouston 1972: 261b) + çI (Erdal 1991: 110) < AT **āš* (Tekin 1995: 172)] > **Çağatayca**: اشليغجي “pourvoyeur” (Courteille, 1870, 23) || *aşlığcı* “erzak mültezimi, zahire müteahidi, ordu vekilharcı” (Kúnos 1902: 15) ||

40 Normalde keşif görevlerinde gizlilik esastır. Ancak bazen çeşitli sebeplerden dolayı (mesela düşmanın gücünü tartmak, hangi durumlara nasıl tepki verdiğini anlamak, hedef sapırmak gibi) keşif için gönderilen birliğin gerekirse çatışmaya girmesi göze alınır, bu tür keşif görevleri için günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde “cebrî keşif” terimi kullanılmaktadır.

aşlıgıcı (Muhammad Mahdi Xan 1960: 42r 5) || *aşlıkıcı* “Getreidehändler, Fruchthändler; marchand de blé” (Vámbéry, 1867, 209)⁴¹ > **Batı Oğuzcası**: ET’de tanıklanamayan bu kelime; *Tarama Sözlüğü*, *Meninski* ve *Seyahatname*’de de tanıklanmamıştır. Fakat Şemseddin Sami Bey, bu kelimeyi (aşlıgıcı) Çağ. köken vererek sözlüğüne almıştır (Şemseddin Sami 1370: 35c). Onun da Çağatayca sözlüklerden faydalandığı anlaşılıyor ve buradaki kaydın, kelimenin tek örnek olduğuna dair iddiamızı desteklediğini düşünüyoruz. Bunun dışında *Redhouse* ve Pakalın’da da kelime tanıklanamaz. İbrahim Alâettin Gövsa, kelimeyi “erzak müteahhidi, zahire tüccarı” anlamıyla sözlüğüne almıştır (Gövsa 1930: 49a). *Türkçe Sözlük*’ün ilk baskısında da kelimeyi görürüz: *aşlıkıcı* “Bir topluluğun yiyeceğini sağlamakla görevlenmiş bulunan (memur).” (*Türkçe Sözlük* 1945: 39b). *Türkçe Sözlük*’ün birinci baskısı hazırlanırken *Kamus-ı Türki*’den ciddi biçimde yararlanıldığını biliyoruz; dolayısıyla hem Gövsa’daki hem de buradaki kayıt bu durumla ilgilidir; bu, kelimenin bu anlamının TT’de kullanıldığı anlamına gelmez; zira üçüncü baskıdan itibaren bu kelime *Türkçe Sözlük*’te görülmemektedir.

Babür’ün, Ahmed Tembel ile olan mücadelesinin anlatıldığı bir bölümde geçen bu kelime için Beveridge: “foragers” (Beveridge 1922a: 110), Arat: “erzakçı” (Arat 1987a: 71) Thackston: “forager, provisioner” (Thackston 1993c: 862b) karşılığını vermiştir. Adı geçen birimin görevinin bugünkü ifadeyle “ikmal” olduğu anlaşılmaktadır. Gerek barışta gerekse de savaşta bir birliğin ihtiyaçlarının (silah, cephane, iâşe, tıbbî malzeme vs.) karşılanması ve bunun sürekliliğinin sağlanması çok önemlidir; zira “Ordular, mideleri üzerinde yürür”⁴². İkmal sınıfı bu yüzden vardır ve harekât planı yapılırken dikkat edilen en önemli hususlardan biri de ikmalin sürekliliği, ikmal yollarının güven-

41 Çağatay sahası için bu kaynaklar haricinde Şecere-i Türkî, Bedayi’ül-Lugat, Zenker Sözlüğü, Mukaddimet’ül-Edeb, Muhakemetü’l-Lugateyn’e de bakılmıştır. Ancak bu kelime sadece yukarıdaki kaynaklarda tanıklanabilmiştir. Çağataycanın söz varlığı toplu ve nihai bir biçimde henüz ortaya konmadığı için, kesin konuşmaktan da kaçınmak kaydıyla, biz bu kelimenin tek örnek olduğunu düşünüyoruz. Sözlüklerde verilen anlamlardan hareketle, bu kelimenin adı geçen sözlüklere Babürname’den geçtiği anlaşılmaktadır, dolayısıyla “kelime Çağatay sahasında yaygın bir biçimde kullanılmıştır” demek uygun olmayacaktır. Bu hususta bir de günümüzdeki Çağatay grubu dillerine bakılması icap etmektedir. Ancak, Yeni Uygurcada (An Uyghur-English Dictionary; Uygur Tilining İzahliq Luğiti) ve Özbekçe’de (O’zbek Tilining İzohli Lug’ati) kelime tanıklanmamıştır. Sadece Emin Necipoviç Necip’in sözlüğünde kelime kayıtlıdır: *aşlıkıcı* “Levazımcı” (Necip 1995: 19a). Bu kaydın da kelimenin Yeni Uygurcada kullanıldığına dair tek başına yeterli bir kanıt olabileceğini düşünmüyoruz. Bu da kelimenin askerî bir terimi karşılamak amacıyla teşkil edildiğini göstermektedir. Ayrıca: Azerice, Gagavuzca, Halaçça, Türkmence, Karaçay Balkarca, Kumukça, Tatarca, Kırım Tatarca, Kazakça, Kırgızca ve Altayca’da da -elimizdeki sözlükler itibarıyla- kelime tanıklanmamıştır.

42 Bu söz Napoleon Bonaparte’ye aittir.

liğidir. Çünkü karşıdaki ordunun ikmal yollarını kesip rakibi zor duruma düşürmek, tarihte ve günümüzde her zaman kullanılagelmiş bir savaş taktiğidir⁴³. Belki de Babür'ün: *Bir kün aşığcınının alığa Sîdî Beg Tağayı barıp edi. Ğanîmning kişisi zorraq kelip bayakbâr uruş asnâsıda Sîdî Begni aldılar* “Bir gün erzakçıların başında Seydi Bey Tağayı gitmişti. Düşmanın adamları üstün kuvvetlerle gelerek ani bir vuruşma esnasında Seydi Bey’i esir aldılar.” ifadesinden anlaşılması gereken budur; yani, Babür'ün ordusu ikmal ihtiyacını karşılamaya çalışıyor, diğer taraf ise bunu engellemek için baskın yapıyor. Hatta ortada topyekün bir sıcak temas yokken bile her iki ordunun *aşığcılarının* kimi zaman karşı karşıya geldiği de görülmektedir: *Uruş bolmadı, valî har kündä bizing aşığcı va alarınğ aşığcısı atqulasurlar edi* “Savaş olmadı, ama bizim erzakçılarla onların erzakçıları vuruşuyorlardı.” (Thackston 1993a: 139/68a). Çünkü ihtiyaç duyulan ikmal malzemeleri, kuvvetle muhtemel, üs toplanma bölgelerine en yakın yerleşim bölgelerinden “tedarik ediliyor/alınıyor?” idi⁴⁴. Dolayısıyla aynı hedefe yönelen *aşığcılar* arasında temas da kaçınılmaz oluyordu.

Günümüz Türkiye Türkçesinde bu terimi karşılamak için kullanılan *ikmal* ve *lojistik* kelimelerinin her ikisi de yabancı kökenlidir; *aşığcı* kelimesinin bu kavrama tam bir Türkçe karşılık olarak düşünülebileceğini de ayrıca belirtelim.

tovaçı “personel sınıfı; denetleme”

< Moğ. *tovaçı* [< Moğ. *toğa(n)* (Lessing 1960: 813a) + Moğ. *çi(n)* (Poppe 2006: 40/114)] || **Eski Moğolca:** *to'otu gu'un* “ein Mann aus der richtigen Zahl des Heeres, ein regulärer” (Haenisch 1939: 151) [< Moğ. *to'a* “Zahlen” (Haenisch 1939: 150)] Yine *Gizli Tarih*'te geçen *to'a-ban to'olalduju* “[ordu-nun] sayısını hesapladı” ifadesi için bkz. (Rachewiltz 2006: 689/191) || **Orta Moğolca:** **to'ân* “hesap”, *ta'ülalduba tünlê* “onunla birlikte saydı” (Poppe:

43 İkinci Dünya Savaşı'nda İngiliz askerlerinin Kuzey Afrika'da, Alman generali Erwin Rommel'i ancak ikmal yolları ve akışını keserek yenebilmesi bu taktik için çok bilinen bir örnektir.

44 Buradaki “tedarik etmek”ten kasıt herhâlde “satın almak” olmalıdır. Bu: *Cerig elidä aşığ kamraq bolup edi. Kahrâj darasığa barıp aşığ alıp ...* “Askerin zahiresi azalmıştı. Kehrâc deresine gidip zahire alarak...” (Thackston 1993b: 467/219a) ifadesinden anlaşılmaktadır. Osmanlı ordusu da askerin yolda yiyeceklerini temin ve tedarik etmek ve bedeli karşılığında zahire satın alınmak üzere menziller teşkil eder ve ihtiyaçlar menzil eminleri vasıtasıyla ve “sursat” usulüyle o menzil etrafındaki köylüden rayiç üzere satın alırdı (Uzunçarşılı 1943: 373). Yine Babür'den öğrendiğimize göre, eğer kış yaklaştığı için yakın çevreden “aşlık” temin edilemiyorsa ordu; av yeri ve hayvanlarının bol olduğu bir yere konuşlanıp iâşe ihtiyacını ava çıkarak karşılama yolunu tutardı (Thackston 1993a: 145/70b; Arat 1987a: 74/70b), bu tür sürekliliklerin aynı zamanda bir savaş talimi olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

2009: 144a ve 147a) || **Edebî Moğolca:** *toğa(n)* “number, figure, numeral, amount” (Lessing 1960: 813a); ayrıca bkz. *tağa-* “to guess, surmise, solve a riddle; to suspect; to admit (the possibility)” (Lessing 1960: 763a) ve *togacı* “mathematician, astrologer” (Lessing 1960: 814b); krş. *togha* “nombre, quantité, compte, calcul; chez les Chinois le nombre sign. le temps, ou plutôt le destin, le sort” (Kowalewski, 1849, 1800a). Kelimenin Moğolcada unvan adı olarak kullanımı için ayrıca bkz. (Rybatzki, 2006, 351b) > **Çağatayca:** *تواجى* “haut commissaire chargé à la cour des Mongols du recrutement, de l’inspection des troupes, de la surveillance des exécutions capitales; inspecteur; courrier monté sur un chameau” (Courteille 1870: 219) || *tavaçi* “tellal, muhbir, çarçi” (Kúnos 1902: 184) || *tawaçi, tawaşı* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 165v 4 ve 261r 23) || *tavacı* “ulak, deve ile seğirten ulak” (Kaçalın 2011: 1010) || *tavaği* “Plünderer; pilleur, marodeur” (Vámbéry, 1867, 259b) || **Batu Oğuzcası:** *Tarama Sözlüğü, Kamus-ı Türkî, Redhouse, Meninski, Schönig* ve Tuna’da kelime tanıklanmamıştır. Kelimenin Batıya geçmediği anlaşılıyor. Belki Fatih’in yarlığında geçen *teveçi* “bir unvan” (Arat 1939: 299/49) kelimesinin *tavaçi* ile ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak Uzunçarşılı’ya göre “Baş Devci Ağa” komutasındaki bu muharip birim Osmanlı ordusunda “Siper hizmetlerindeki vazifelerinden başka, sefere giderken ve seferden dönüşte Yeniçeri Ağasının develerini yükleyip ağırlıklarını nakletmek” gibi hizmetler de görmekteydi (Uzunçarşılı 1944: 213). Dolayısıyla muhtemel bir birleştirmenin izah istediği çok açıktır.

Doerfer’e göre bu kelime, Türkçe haricinde Farsçaya da [*tawāji* “A prefect, chief, commander” (Steingass 1892: 332a)] geçmiştir (Doerfer 1963: 260/133).

Bu kelime için Beveridge muhtelif karşılıklar vermiştir: “messenger” (Beveridge 1922b: 580/227b), “commander begs” (Beveridge 1922a: 83/49a), “commissary” (Beveridge 1922a: 108/66a). Arat: “kıtaların zapt ve raptına nezâret etmeğe ve kumandanın emirlerini ulaştırmağa me’mur zabıt” (Arat 1987b: 653), Thackston: “troop inspector” (Thackston 1993: 86) karşılığını vermiştir. Bu karşılıkların her biri az çok farklıdır; ancak hepsi de doğrudur. Kelimenin Moğolca aslına bakılacak olursa “ordunun sayısını hesaplamak” anlamının ön plana çıktığı görülür. Dolayısıyla Moğollarda *tovaçi* denilen kişinin, bir nevi personel subayı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵. İlhanlılarda “tavacı” denilen vazife sahibinin; orduda veya Moğol sarayında asker toplamak, askerî kıtaları teftiş etmek ve idam işerine nezaret etmek gibi görevleri olduğunu

45 Günümüzde personel subayları (S-1), tabur seviyesinden başlayarak görevlendirilirler. Görevleri genel hatlarıyla; yeni gelen askerleri yeteneklerine göre birliklere dağıtmak, personel sayısını ilgili yönergelerle göre güncel tutmak, personelin özlük işlemlerini takip etmek olarak sayılabilir.

(Uzunçarşılı 1941: 248), Timur'un 1370 yılında sekiz kişiyi birden "tovaçı" tayin ettiğini biliyoruz. Bu beyler; askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibati ile uğraşüyor, ganimeti paylaşıyor, hükümdar huzurunda geçit resimlerini yaptırıyordu. Ayrıca bu beyler sefer öncesi askerlerin, yanlarında eksik araç getirip getirmediğini de denetlerdi (Aka 2000: 110 ve 111).

Babürname'de bu kelime, tek bir karşılık verilemeyecek kadar değişik anlamlarda kullanılmıştır. Öncelikle *tovaçı*, divanda yer alacak kadar yüksek bir rütbeye sahiptir: *Özigä dīvān oturur üçün bir uluğ peştāq va yana ong yanında va sol yanında tovaçı beğläri bilä dīvān beğläri oturup dīvān sorar üçün iki kiçikräk peştāq qılıptur* "Divan kurmak için kendine kendisine büyük bir tâk, sağ ve sol tarafına tovaçı beyleri ve divan beylerinin oturup divan yapmaları için küçükçe iki tâk yaptırmıştır." (Thackston 1993a: 101/49a). İşte bu yüksek rütbeli beylerin görevlerinden biri, savaş öncesi vilayetleri dolaşarak asker alma (ASAL) işlemlerini icra etmek, savaş öncesi hazırlıkları organize ve denetleme işini yürütmektir: *Vilāyätning atlığ yayaq çeriglärigä qadağa bilä tovaçılar va muhaşşillar yibärildi. Qambar- 'Alığa va yana har ne vilāyätlärgä barğan çeriglärgä ihtimām bila tovaçılar çapturup tura va ketmān va baltu va ne kim bolğan çerig maşālīh u asbābığa ihtimāmlığ muhaşşillar ta 'yīn qılıldı* "Vilayetlerin atlı ve yaya askerlerine ivedilikle tovaçı ve muhassiller gönderildi. Kamber Ali'ye ve kendi vilayetlerine gitmiş olan askerlere de özenle tovaçılar koşturularak kalkan, kazma, balta ve askerin silahları için lazım gelen diğer şeyler için iş bilir muhassiller tayin edildi." (Thackston 1993a: 137/66a). Babür, Şeybani Han tehdidine karşı, o devrin en güçlü "Mirza"sı Hüseyin-i Baykara'nın savunmaya yönelik pasif tedbirler aldığını görünce hayal kırıklığına uğrar ve beklentisini şöyle ifade eder: *Andaq köz tutulur edi kim payāpay elçilar va tovaçılar jidd va qadağa bilä kelip mundaq hıkmalar keltürgäy edi kim: Tirmiz va Kilif va Kirkı guzarläridä kemä munça yasatıng. Köprüg asbābi bu miqdār tayar qılıng. Yoqqarı Toquz Ölüm guzarläri[ni] yaxşı ihtiyāt qılıng!* "Elçi ve tovaçıların arka arkaya gelerek kararlı bir biçimde; Termiz, Kilif ve Kerki geçitlerinde *gemileri şöyle yapın, köprü malzemesini şu miktarda hazırlayın, yukarıdaki Dokuz Ölüm geçidini iyice muhafaza altına alın*, gibi hükümler iletmesini beklerdik." (Thackston 1993b: 251/122a). Bu cümleden hareketle *tovaçı*'nın, sadece haber bildiren basit bir elçi olduğu düşünülemez; çünkü cümlede elçilerden ayrıca bir bahis vardır. Burada; bir mirzadan diğerine, askerî yönerge ve emirleri ileten, bunların yerine getirilmesinde danışmanlık da üstlenen bir "müfettiş" görmekteyiz. Bu aktardığımız her iki vazifenin de ortak noktası, hızlı bir biçimde hareket ederek gerekli emirleri tebliğ etmeyi gerektirmektedir. Bundan dolayı *Babürname*'de *tovaçı* normal bir haberci anlamında da kullanılmaktadır; köken kısmında kelimeye dair, Çağatay sözlüklerinden verdiğimiz "ulak" anlamları da aslında ikincildir ve bu du-

rumla ilgilidir: *Quratuğa yetkändä Šāh Beg Arğunning Qızıl atlığ tovaçısı Šāh Begning Kāhānnı alıp talap yangın xabarını keltürdi* “Karatu’ya vardığımızda, Şah Bey Argun’un Kızıl adlı habercisi; Şah Bey’in, Kahan’ı alarak yağma edip geri döndüğünün haberini getirdi” (Thackston 1993b: 495/233b, diğer örnek için bkz. 443/209a). Kelimenin özel isimlere eklenerek rütbe ve unvan bildirmesi için ise bkz. (Thackston 1993c: 545/254a; 695/327a; 755/355b).

D. Teknik Terimler

Babürname’de askerî faaliyetlerin anlatıldığı kısımlarda geçen bazı kelimeler ise sadece askerlik alanına ait teknik kavram ve terimleri karşılamaktadır. Bu kelimelerin türetildikleri köklerin anlamının, kelimenin karşıladığı kavramın içeriği ile de çoğunlukla sıkı bir bağı da vardır. Bu terimleri şöylece sıralayabiliriz: *olja* “ganimet”; *šebīxūn* “gece baskını”; *til* “düşmandan, istihbarat toplamak amacıyla alınan esir”; *tünqatar* “gece devriyesi”; *tolğama* “kuşatma taktiği”; *yasal* “askerlik düzeni”; *yasavul* “emir subayı”; *yam* “muhabe-re”; *boljar* “toplanma bölgesi”; *ilğar* “devriye, ani müdahale birliği”; *qauçin* “hükümdarın yakın koruması”.

olja “ganimet”

< Moğ. *olca* [< Moğ. *ol-* “to find, get, acquire, obtain, earn; to achieve” (Lessing 1960: 607a) + *jA* (Poppe 2006: 47/158)] || **Eski Moğolca:** *olja* “Wertsachen (Beute)” (Haenisch 1939: 123); krş. *olja* (Rachewiltz 206: 1331a) || **Orta Moğolca:** **olca* “ganimet, bulun” (Poppe 2009: 101b) Kaçalın, kelime için, gerek kökü gerek ekiyle bire bir mükemmel bir karşılık vermiştir: *bul-un*. || **Edebî Moğolca:** *olza* “finding, find, acquisition, income, revenue, earning, profit, gain, booty, prisoner(s) of war” (Lessing 1960: 610a); krş. “qui est trouvé, acquis; avantage, profit; trouvaille, gain; butin; prisonnier” (Kowalewski 1844: 409a) Kelimenin Moğolcada isim ve unvan olarak kullanımı için ayrıca bkz. (Rybatzki 2006: 100) > **Çağatayca:** اولچا - اولچه “prise, butin, prisonnier, cette quantité; ce qui” (Courteille 1870: 75) || *olcamak* “yağma etmek, ganimet almak” (Kúnos 1902: 150); ancak burada *olca* tanıklanamamıştır. || *olca* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 86r3) || *olça* “ganimet” (Kaçalın 2011: 980) || *olca* “ganimet” (Ölmez 1996: 430a) || *olcamak* “verehren, achten, segnen” (Vámbéry 1867: 226b); ancak burada *olca* tanıklanamamıştır. > **Batu Oğuzcası:** *olcalamak* “harpte ganimet almak” (*Tarama Sözlüğü V* 1971: 2970) || *olja* “Wertsachen, Beute” (Schönig 2000: 142) || *olcala-* “ganimet, kazanç, harpte alınan esir veya mal” (Tuna 1972: 235).

Doerfer’e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*uljā* “A booty, a captive” → *ūljā* “Prisoner, booty” (Steingass 1892: 93a ve 121b)] ve Mançucaya da

geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakınız (Doerfer 1963: 143/27).

Bu kelime için Beveridge: “booty” (Beveridge 1922a: 140/90), Arat: “ganimet” (Arat 1987b: 638), Thackston: “booty” (Thackston 1993c: 852a) karşılığını vermiştir. Bu kelimeyi askerî bir terim olarak kabul etmemizin nedenini, Babür pek iyi anlatmıştır:

Samarqandni kim yeti ay muhāşara qılıp taşvīşlar bilā alduk, avval kalgāndā çerig eligā olja-molja dek nemā tūşūp edi. Bir Samarqanddin özgā, jamī vilāyāt manga kirip edi yā Sulān- 'Ali Mīrzāğa. Bu kirgān vilāyatlarını çapıp bolmas edi. Munča talan va tārāj tartqan vilāyatlardan nemā almaq xud neçük muyassar bolğay? Cerig elining oljası tükāndi. ... Bu jihatların çerig eli köp tanqışlıq tarttilar. Biz hām elgā nemā yetkürā almaduk ... Üylärini ham saqundılar, birär ikirär qaçmaqqa yüz qoydılar (Thackston 1993a: 105/51a).*

“Semerkant’ı yedi ay kuşatıp, büyük sıkıntılarla aldık, ilk gelişte askerin eline ganimet türünden şeyler [ganimet manimet?] düşmüş bulunuyordu. Semerkant hariç, diğer tüm vilayetler benim [komutama] veya Sultan Ali Mirza’nın komutasına [kendi istekleri ile] girmişti. [Dolayısıyla] bu vilayetleri yağmalamak olmazdı. [Hem] bu kadar yağmaya uğramış vilayetlerden bir şey alabilmek nasıl mümkün olabilirdi ki? Askerin ganimeti tükendi ... Bu yüzden asker çok sıkıntılar çekti ... Evlerini de özlediler, birer ikişer kaçmaya başladılar.”

Görüldüğü üzere o devirdeki askerlerin en büyük motivasyon kaynağı, savaşlarda elde edilen bu ganimetlerdir. *Babürname*’de; esir edilen insanlar, öküz, kumaş, koyun, manda, fil, at, deve, partial, koyun, ak akçe, katır, at ve heybeye ait eşya vb. ganimetlerin bahsi geçer (Thackston 1993a: 79/39a; Thackston 1993b: 305/147b, 313/151b, 443/212a, 509/239b; Thackston 1993c: 547/255b, 639/297b, 753/384b). Hatta bazen öyle çok ganimet elde edilir ki bu ganimeti paylaşmak dört-beş gün sürer; beyler ve nökerler, terazi ile tartılan gümüş paraları bineklerine yükleyerek taşırlar (Thackston 1993b: 449/212b). Ancak burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta daha vardır: Bu bahsi geçen ganimetlerin “olja kılunduğu” yağmalar belli kurallar dâhilinde icra edilmektedir⁴⁶, yukarıda da bahsi geçtiği üzere bu tür yağmalar “kılıç zo-

46 Hatta “yağma”nın zamanla Türk devletlerinde bir ritüele de dönüştüğünü biliyoruz. Mesela Dede Korkut’ta; Kazan Bey, evini, üç senede bir kez İç ve Taş Oğuz Beylerine yağmalatmaktadır (Kaçalın 2006: 102). Osmanlı devrinde ise Yeniçeriler’e ulûfe, yani maaş dağıtıldığı günlerde sarayda yemek verilirdi. Onların, verilen yemeği yemeleri itaatlerini gösterir, bundan büyük bir sevinç duyularak hemen kurban kesilirdi. Şayet yemeği yemezler ise bu, onların küskünlüğü ve isyan çıkaracakları anlamına gelirdi. Yemeği müteakiben Yeniçeriler, bölük bölük gelerek, masalar üzerine konmuş para keselerini kapışarak, yani yağmalayarak bunları omuzları üzerinde odalarına götürürlerdi. (Uzunçarşılı 1943: 421-422);

ruyla alınan” yerlerde yapılmaktadır. *Babürname*’de bu kurallara uymayan askerlerin ciddi biçimlerde cezalandırıldığına dair birçok bahis vardır. Hatta Babür, bu tür bir gelenekten yoksun olan Moğol askerleri için şu yakıştırmayı yapar: *Muğul çerig, kim kömäkkä kelip edi, uruşurğa xud t̄aqatları yoq edi. Uruşmaqnı qoyup bizning elni oq talap attın t̄üşürä kiriştilär. Bir bu emäs hameša, badbaxt Muğulning ‘ādatı oşmundaq tur. Bassa ham olja alur; bas-tursa ham öz elini talap t̄üşürüp olja alur* “... yardıma gelmiş Moğol askerlerinin savaşmaya hiç takati yoktu. Vuruşmayı bırakıp bizim kendi askerlerimizi yağma ederek attan düşürmeye başladılar. Sadece burada değil; bedbaht Moğol’un âdeti hep böyledir: galip gelse de olca alır, mağlup olduğu zaman da kendi adamını yağmalayarak olca alır.” (Thackston 1993a: 181/89b-90a).

şebîxūn “gece baskını”

< Far. شبیخون *şabiḥūn* “a night attack, surprize” (Steingass 1892: 732b); ayrıca bkz. شبخون *şabḥūn* “a night-assault; a nocturnal journey” Steingass 1892: 731a) [*Fa. šeb* “night, darkness” (Steingass 1892: 729a) + *hūn* “blood; bloody; killing; revenge; a shedder of blood; life; soul; selfishness; pride; a table; reading; singing” (Steingass 1892: 488a)] > **Çağatayca**: Elimizdeki kaynaklardan kelimeyi tanımlayamadık; bu, kelimenin ayrıntı bir terim için kullanılmasından ileri geliyor olmalıdır. Kelimenin Oğuz sahasına nasıl geçtiği çok açık değildir, ama bize göre bu geçiş Çağatayca değil asıl kaynak Farsça üzerinden olmalıdır⁴⁷, dolayısıyla ~ **Batı Oğuzcası**: *sheb-khūn* “nocturnal bloodshed; a nocturnal attack” (Redhouse 1890: 1114b) || *šebchūn* “infavio nocturna” (Meninski 1680: 1769), *šebīchūn* “dün baskyny, baskuni” (Meninski 1680: 1776) || *šeb-hūn* “gece baskını, düşmanı gece vakti ansızın basma” (Şemseddin Sami 1370: 769c).

Bu kelime için Beveridge: “night-attack” (Beveridge 1922a: 117/73), Arat: “gece baskını” (Arat 1987a: 76/73a), Thackston: “surprise attack, ambush” (Thackston 1993c: 863) karşılığını vermiştir. Eski devirlerde bugünkü gece görüş imkan ve kabiliyetleri olmadığı için hava kararınca muharebeye ara verilir⁴⁸ veya intikal halindeki ordu birlikleri, gerek askerleri gerekse de bera-

“yağmalı toy” hakkında ayrıca bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*; (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968); Abdülkadir İnan, “Han-ı Yağma deyiminin kökeni”, *Türk Dili VI*, 70, 1957, s. ?

47 Zira *Tarama Sözlüğü*’nde “yasa-” fiili için Kadı Burhaneddin Divanı’ndan (14. yüzyıl) şöyle bir tanık verilmiştir: “Yasamış giysusı kâfir çerisin / Şebihun kılur İslâma bu gece.” Bu da kelimenin Oğuzcaya Farsça üzerinden girdiğini destekler bir örnektir (*Tarama Sözlüğü VI* 1972: 4366).

48 Düşmanı zayıf durumda yakaladıkları halde, Babür’ün komuta kademesinin “ ‘Gün geç olmuştur, bugün olmasa bile yarın nereye gider. Sabahleyin nerede ise buluruz’ dediler ve hücum etmeği munasip görmediler.” (Arat 1987a: 76/73a) şeklinde bir hareket tarzı benimsemesi o devirlerde gece savaşının pek tercih edilmediğinin somut bir örneğidir. Günümüz-

berlerindeki hayvanları dinlendirmek için güvenli bir geçici üs bölgesi tesis ederek orada istirahat ederlerdi. İşte bu istirahatteki birlikler, “gece baskını” denilen saldırı türünün bir numaralı hedefiydi. Tarihte, yiyenler için çok ağır sonuçlar doğurmuş birçok gece baskını örneği biliyoruz, yazıtlardan örnek vermek gerekirse: *k^ün yeme tün yeme yelü bardımız kırkızığ uka basdımız [usu]n süñügün açdımız* “gece gündüz demeden dört nala giderek ulaştık, Kırgızları uykuda bastık, [uykularını] mızraklarımızla açtık” (Tunyukuk-Kuzey 3; Ölmez 2013: 180). Kırgızlar bu baskından iyi ders çıkarmış olmalıdır ki kendileri de 840 yılında Uygurlara bu tür bir baskın yapmışlardır; ancak bu baskının gerek çapı gerekse de doğurduğu sonuçlar, her anlamda, maalesef çok daha yıkıcı olmuştur. *Kutadgu Bilig*’de de gece baskınının gerekliliğinden bahisler vardır, bkz. 2361 ve 2370 numaralı beyitler .

Babür’e göre bu tür gece baskınları iyi bir eş güdüm ve hız gerektirmektedir, aksi durumda başarı hayaldir: ... *tört-beş ming kişini şabîxünğa yibärdük. Kečä bilä abdän ittifâq qıla almay pareşân barıp tegärlär (?) iş qıla almadılar. Tang atıp yavuuq bolğunca ğanîmning dāyirasining yaqınıda edilär. Ğanîm kişisi naqaralarını çaldurup filları bilä yasap çıqtılar. Agarçi işi qıla almadılar, andaq qalın kişi bilä elig alışıp valî heč kişi-qara [a]ldurmay sālîm u salāmat çıqtılar* “... dört-beş bin adamı gece baskınına gönderdik. Bunlar geceleyn organize olamadan dağımık biçimde intikal eder ve [bu yüzden de] bir iş yapamazlar. Tan atıp gün ağarana kadar düşman karargâhının yakınında imişler. Düşman, nekkareler çaldırıp [alarm vererek] filleri ile birlikte savaş durumuna geçmiş. He ne kadar işi [baskını] becerememiş olsalar da o kadar kalabalık düşmanla çatışıp bir kayıp vermeden sağ salim dönmeyi başardılar.” (Thackston 1993c: 569/265a). Eğer ordugâh etrafına hendek kazmak⁴⁹, ağaçlardan tahkimat yapmak gibi gerekli çevre emniyet tedbirleri tastamam alınırsa düşmanın gece baskınlarına hiç meydan verilmez: *Bir kečä şabîxün keldilär. Orduning taşqarısın bir pāra oq qoyup yandılar. Ordu girdini xandaq qılıp šāx tutup ihtiyātlar qılılıp edi. Heč iş qıla almadılar* “Bir keresinde gece baskını yaptılar. Ordugâh dışından bir miktar ok atarak geri döndüler. Ordugâh etrafında hendek kazılmış, tahkimat yapılarak ihtiyat kılınmıştı. Hiçbir iş yapamadılar.” (Thackston 1993a: 149/73a; *Babürname*’de bahsi geçen ve Özbekler tarafından Babür’e karşı icra edilen bir gece baskını örneği için bkz. (Thackston 1993b: 385/184a); Ahmed Tembel tarafından icra edilen daha baş-

de ise gece şartları, özellikle hava ve uçur birlik hareketlerinin olmazsa olmazıdır.

49 Günümüzde; düşman saldırısının muhtemel olduğu bölgelerde (düşman hattı gerisi) dinlenmeye çekilen birliklerin, muhtemel baskın noktalarını, mayın döşemek suretiyle kapattığını ve o bölgeden ayrılırken de döşenen mayınların geri toplandığını bizzat biliyoruz. Eskiden mayın olmadığından dolayı bu iş için hendekler kazılsa da teknik açıdan bu hareket tarzlarının birbirinden hiç farklı olmadığı anlaşılmaktadır, krş. “beldâr” maddesi.

ka bir gece baskını örneği için (Aḥmad Tambal šabīxūn kelgāndā) ayrıca bkz. (Thackston 1993a: 217/107b ve Thackston 1993b: 497/234a).

til “düşmandan, istihbarat toplamak amacıyla alınan esir”

< ET (DLT) *til* “düşmandan alınan tutsak” (DLT I, 1939, 336); “çaşıt, casus” (DLT III, 1941, 134) || DLT’de bu biçimler *til tut-* “düşman durumunu öğrenmek üzere bir adam yakalamak” kalıbıyla örneklendirilmiştir. < ET (Orh) *tilig kelürti* “haberci getirdiler” (Tunyukuk Batı-36; Ölmez 2013: 181); *til tutmuş* “bilgi alınacak esirler almış” (Şine-Usu-Doğu 12; Ölmez 2013: 296)⁵⁰. Burada da DLT’deki kullanımın aynısı görülmektedir. Gerek DLT gerekse de yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla düşman hakkında bilgi alınan *til*, düşman ordusundan ele geçirilen bir kişi/asker olmalıdır, muhtemelen bu kişiler de yukarıda da bahsi geçen *qaravul* veya *çapqunçi* benzeri birliklerin yaptığı vur kaç tarzı saldırılarda, sorgulanmak amacıyla ele geçirilmektedir. Yazıtlarda *tilig* haricinde bir de *yërçi* kelimesi göze çarpar. Yazıtlardaki bilgilere göre *yërçi*’nin görevinin düşmanın durumuna dair bilgi vermektense çok, orduya kılavuzluk etmek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun çok riskli bir iş olduğu da açıktır: *yërçi yër yañılıp boguzlantı* “kılavuz yolu şaşırıldı, idam edildi” (Tunyukuk-Kuzey 2; Ölmez 2013: 181). Bahsi geçen *yërçi*’nin en ufak bir hatada harcanabilir olması; Göktürk ordusundaki disiplinle de yapılan hatanın ağırlığıyla da *yërçi*’nin düşmandan ele geçirilen bir kişi olmasıyla da ilgili olabilir, bunu net bir biçimde bilemiyoruz. Yine yazıtlarda, benzer bir kavramı karşılayan *küreg* kelimesi de vardır: *oguzduntun küreg kelti küreg savi antag* “Oğuzlardan bir casus geldi, casusun verdiği bilgiler şunlarmış” (Tunyukuk-Güney 1-2; Ölmez 2013: 177). Bu kelime de DLT’de geçen *küre-* “kaçmak, firar etmek” fiiliyle ilgilidir (DLT III, 263). Bu kişi ise herhâlde bugünkü anlamda bildiğimiz “casus”un karşılığı olmalıdır. Yani düşman ordusuna zamanında yerleştirilmiş bu kişi, kritik bir durum söz konusu olunca görevli olduğu birliğinden fark ettirmeden “kaçarak” bunu ilgililere bir şekilde ulaştırıyordu. Yazıtlarda bu tür yakın kavramlar için farklı farklı kelimelerin kullanılması, bunlar arasında teknik açıdan mutlak farklar olduğunu açıkça göstermektedir ve Eski Türklerde istihbarata ciddi bir önem verildiğinin de kanıtıdır⁵¹. Kaşgarlı Mahmud, DLT’de *tutgak* kelimesi için şu açıklamayı yapmıştır: “Geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük” (DLT I, 467). *Kutadgu Bilig*’de de benzer bilgiler görülür: *süsin keç küdeşse til içğınmasa / süsi az üküşin yağı bilmese* “Askerini çok iyi gözetme-

50 krş. *til* “the tongue; hence metaphore ‘an informer, information’, particularly secret information, language” (Clouston 1972: 489b).

51 Ancak Göktürklerde aynı hassasiyetin istihbarata karşı koyma (İKK) faaliyetleri için de gösterildiğini söylemek iyimserlik olacaktır. Çinli casus Ch’ang Sun-sheng’in oldukça yıkıcı karşı istihbarat faaliyetleri için bkz. (Taşağıl 2003: 36).

li, dil yakalatmamalıdır, askerin az veya çok olduğundan düşman haberdar olmamalıdır”; *katıglangu aşnu til algu gerek / bu tildin yağı kılkı bilgü gerek* “Daha evvel [davranıp] dil yakalamaya gayret etmeli, bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalıdır” (Arat 1947: 249/2350 ve 2351 numaralı beyitler). Bu örnekler; *dil tutmak* faaliyetinin ET döneminden sonra da ayrı bir birim teşkil edecek kadar önemsendiğinin kanıtıdır. Evliya Çelebi, Osmanlı ordusunda da bu *dil tutmak* geleneğinin varlığına dair pek çok ilginç örnekler vermiştir, birini aktarmak gerekirse: “Hikmet-i Hudâ bu mahalde ileri giden yalı ağası çarhacılarımızdan yedi aded kâfir dil getirüp Melek Paşa bu dilleri söyledüp: *İşte şimdi sizi kâfir basar* deyü haber verdikde amân-u zamân verilmeyüp yedi aded kâfir katl olunup anı gördük ...” (Evliyâ Çelebi 2007: 67b; bu ciltteki diğer örnekler için bkz. dizin: 339a). > **Çağatayca:** تيلجي “éclaircur” (Courteille 1870: 264) || *tilci* “haberci, casus” (Kúnos 1902: 188). *Tarama Sözlüğü*’ndeki kelimeye dair en eski tanık 17. yüzyıla aittir. Ancak gerek *Menninski* gerekse de *Seyahatname*’deki kayıtların içeriğinden, bu kelimenin daha eski bir geleneğin devamı olduğu anlaşılmaktadır, yani kelimenin Batıya, Çağatay sahasından geçtiğini düşünmüyoruz, dolayısıyla ~ **Batı Oğuzcası:** *dil* “düşman ahvalini söyletmek için alınan esir” (*Tarama Sözlüğü II* 1965: 1146) || *dil* “a prisoner of war taken for the purpose of obtaining intelligence; also, military intelligence obtained in a hostile country” (Redhouse 1890: 910a) || *dil* “captivus, bello captus, quo quis de hostium rebus informari potest” (Menninski 1680: 2114) || *dil tutmak* “düşmanın ahvalini söyletecek esir tutmak” (Şemseddin Sami 1370: 644c) ve bir de bkz. (Doerfer 1975: 285/N97=2042).

Beveridge *til tut-* eylemi için “get news” çevirisi vermiştir (Beveridge 1922b: 467/263a). Arat notlarında “düşman adamları arasından ele geçirilip düşmanın askerî vaziyetini öğrenmek için konuşturulan kimseler hakkında kullanılan bir tâbirdir.” anlamını verdiği kelimeyi, çeviride aynen (dil yakalamak, dil almak) kullanmıştır (Arat 1987b: 654). Thackston ise; *til al-* için “reconnoitre” *til tut-* için “hold discussions?” karşılıklarını vermiştir (Thackston 1993c: 855c). Biz, Thackston ve Beveridge’nin verdiği karşılıkların, kelimenin terim anlamını tam olarak yansıtmadığını düşünmüyoruz.

Babür’ün ordusunun, özellikle kritik savaşlar (mesela Panipat Savaşı) öncesinde bu tür kişileri yakalamaya önem verdiği; hatta bunun için ilerlemeye ara verip birkaç gün konaklamayı bile göze aldığı görülmektedir. Buradan, Babür’ün ne kadar tedbirli bir asker olduğu ve ordusunda en eski Türklerde de uygulanan yöntemlerin -ismine varana dek- yaşatıldığı da anlaşılmaktadır: *Ol yurttin köçüp Şahâbâd keldük. Til tuta Sultân İbrâhîmning ordusığa kişi yibârip neçâ kün bu yurtta tavaqquf boldı* “O yurttan kalkıp Şahâbâd’a geldik. Dil yakalamak için Sultan İbrahim’in ordugâhına adam gönderip birkaç gün burada kaldık.” (Thackston 1993b: 563/263a). Babür’ün ordusunda *til tut-*

veya *til al-* vazifesini genellikle *çapqunçı* birimi icra etmektedir (krş. *çapqunçı* maddesi): *Qısımtay bilä Böçkä bir neçä qazaq yigitlär bilä til tuta barğanda iki böläk kâfirning çapqunçısını basıp yetmiş-seksän kişi alurlar* “Kısımtay ile Böçke birkaç çapkuncu yiğitle birlikte, dil yakalamak için gittikleri vakit, kâfirin iki bölük çapguncusunu mağlup ederek yetmiş seksen adamı ele geçirir.” (Thackston 1993c: 663/309a; diğer örnek için bkz. Thackston 1993b: 471/221a).

tünqatar “gece devriyesi”

< Tür. *tünkatar* [< ET (Orh) *tün* “night” (Clauson 1972: 513a) < AT **tün* (Tekin, 1995, 185) + ET (Orh) *kat-* “to mix, to add” (Clauson 1972: 594b) -*ar*. || *Kat-* fiilinin anlamı göz önünde tutulduğunda, kelimenin ikinci kısmının Ar. *katar* “sıra, dizi” ile ilgili olduğu da düşünülebilir. Fakat biz, *Nehcü'l-Ferâdis*'te *kat-* fiilinin şu anlamlarda kullanıldığını da biliyoruz: “katmak, ilave etmek, koymak; içine sokmak; bir yerde tutmak, kapatmak; takmak; koşmak” (Ata 1998: 205b)]. Arat'ın Kırgızcadan aktardığı *tun kat-* “bütün gece yürümek” örneğinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Arat 1987b, 658). Çünkü benzer bir kullanım *Babürname*'de de görülür: ... *atlanıp keçä tün qatıp yarım keçä XanYurtığa yettük* “... at binip gece boyunca yürüyerek gece yarısında Han Yurdu'na ulaştık.” (Thackston 1993a: 169/83a). Dolayısıyla *tünkatar* kelimesi, daha sonraki devirlerde teşkil edilmiş olmalıdır. || **Çağatayca:** *تونقطار* “garden de nuit autour de la tombe ou de la demeure des rois” (Courteille 1870: 248) || *tonktar* “Nachtwächter, nächtliche Leibwache der Fürsten; de nuit, garde nocturne pour le service des princes” (Vámbéry 1867: 267a) || *tunktar* “seferde hükümdarin otağ ve haymesinin muhafizi, gece pasbani, bekçi; amir ata suvar olduğu anda avaz bulend ile dua edici” (Kúnos 1902: 196) || *tün kutar* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 187r 7) || *tün qatar* “gece ile padişahı bekleyenler” (Kaçalın 2011: 1027). Kelime Oğuzcada gelişmiş olsaydı aşağıda verilen örneklerde sözbashi /t/ korunmazdı⁵²; buna göre *tünkatar* Moğolcadan geri ödünçleme de olamaz; çünkü Moğolcada kelimeye dair bir iz bulamıyoruz, bulsaydık bile bu biçimin ilk unsuru **tüne* olarak gelişirdi⁵³, dolayısıyla kelime Çağatay sahasında türetilip oradan Batıya geçmiş olmalıdır. > **Batı Oğuzcası:** *Tarama Sözlüğü, Meninski, Kamus-ı Türki*'de tanımlanamamıştır. || *tünqatâr* “a night watchman” (Redhouse 1890: 614b). Kelime Farsçaya da geçmiştir; ancak *Redhouse*'nin, kelimeye Far. köken vermesi izaha muhtaçtır. || *tunkutâr* “Kâf ve fâ ile purhumâr vezninde. Bekçi, vârideci ve pâsbân manasınadır. O ince ve uzun muma denir ki tâ-be-subh söyünmeyip bir nesak üzere yanıp gide. Zulfekâr vezninde dahi lügattir.” (Mütercim Âsım

52 Ancak günümüzde bu sesin, “tüne-“ fiilinde korunduğunu da biliyoruz.

53 krş. Moğ. *tüne(n)* “dark, obscure” (Lessing 1960: 853b).

Efendi 2009: 784b) Mütercim Asım'ın verdiği biçimde ise Farsça etkisi açıkça görülmektedir.

Doerfer'e göre bu kelime Farsçaya da [*tunqatār*; *tunqitār*; *tunquṭār* "A night watchman, a taper, rushlight", *tunqatārī* "The duty of a night watchman, nightly guard" (Steingass 1892: 329a)] geçmiştir (Doerfer 1965: 573/940).

Bu kelime için Beveridge: "night-watch" (Beveridge 1922a: 417/247a), Thackston: "nightwatchman" (Thackston 1993: 86) karşılığını vermiştir. Arat çevirisinde kelimeyi, eğer özel isimlere eklenip rütbe bildiriyorsa aynen kullanmış; diğer durumlarda ise sadece "muhafız" karşılığını tercih etmiştir (Arat 1987b: 658). *Babürname*'de adı geçen *Kiçkine Tünkatar* ve *Hestici Tünkatar* gibi şahıslar normal bir gece muhafızı olmayıp herhâlde bu birimin başındaki rütbeliler olmalıdır: *Oşbu kün Kiçikkinä Tünqatarın ol yüzdäki beğlärgä boljar bilä farmānlar bitip yibärildi kim çerig atlanıladı. Muqarrar bolğan boljarğa ihtimām qılıp yetişä kelsünlär* "O gün, Kiçkine Tünkatar vasıtası ile, öte taraftaki beylere, askerın toplanacağı yer tespit edilerek, ordunun harekete geçeceği bildirildi ve tespit edilen yerlere özenle gelip yerleşmeleri emredildi." (Thackston 1993b: 511/240b; diğer örnek için bkz. Thackston 1993c: 653/304b). Burada dikkati çeken husus, Babür'ün bu emri gece vakti vermesidir, bunu, cümleın devamındaki "sabah harekete geçip ..." ifadesinden anlıyoruz. Dolayısıyla emrin tebliğ-tebellüğü *tünqatar*a tevdi edilmiştir. Gece intikallerinde de *tünqatar*lar Babür'ün yanındadır: *Şamba küni ayning on sekizidä çärbäğdın tün yarımida atlandım. Tünqatar va axtaçını yandurdum* "Cumartesi günü, ayın on sekizinde, çarbağdan gece yarısı at bindim. Tünkatarlar ile seyisleri geri gönderdim" (Thackston 1993b: 527/247a). *Tünqatar* biriminin aslı vazifesini bize göre *Babürname*'de en iyi anlatan örnek şudur:

Bu axşam ğarīb vāqi'a dast berdi. Keçäning üç pāşiğa yavıuq kemädä sürän va ğawğā çıqtı. Cuhralar harkim kemäning bir yığaçını alıp ura ur dep qıçqıraşurdurlar. Farmāyiş kemäsi men takya qılğan Āsāyiş kemäsining yanında bir tünqatar anda edi. Uyuqduın köz açıp körar kim bir kişi Āsāyiş kemäsigä elig qoyup çıkar xayälda dur. Üstigä taşlar. Suğa çomup çıkarıda tünqatarning başığa çapar. Azraqça zaxm qılıp edi. Su sarı oq qaçar. Ğawğā bu jihatın egändür. Manerdin kelgän keçäsi ham kemäning yaqınıda bir-iki <tünqatar bir neçä Hindustānini sürüp bir-iki> qılıç va bir xa[n]jarlarını keltürüp edi. Tengri ta'älä saxladı. (Thackston 1993c: 787/372a).

"Bu akşam garip bir vukuat oldu. Gecenin üçüncü pasına yakın, gemide harp narası ve gürültü çıktı. Çehrelerin hepsi geminin bir ağacını alıp: 'vur, vur !' diye bağışıyorlardı. Fermāyiş gemisi benim uyuduğum asayiş gemisinin yanındaydı. Tünkatarlardan biri oradaydı. Uykudan gözünü açıp baktığı

zaman⁵⁴ bir adamın asayiş gemisine tırmanarak çıkmaya çalıştığını görür. Kendini onun üstüne atar. Suya dalıp tekrar çıktıkları zaman tünkatarın başına kılıçla vurur. Biraz yara açılmıştı. Sonra kendi suya doğru kaçır. Gürültü bu yüzden çıkmış. Münir'den geldiğimiz gece de geminin yanında bir iki tünkatar birkaç Hintliyi kovalayarak bir iki kılıç ve hançerlerini getirmişlerdi. Yüce Allah korudu.”. *Babürname*'de kelimenin geçtiği diğer yerler için bkz. (Thackston 1993c: 653/304b; 545/254b; 559/261b).

tolğama “kuşatma taktiği”

< Tür. *tolğama* [< ET (DLT) *tolğa-* “to twist, wrap rund” (Clauson 1972: 497a) < *tol_uğ+a-*] ET'de *tolğama* biçimini tanımlayamıyoruz. || **Çağatayca:** تولغامه “troupe postée en embuscade pour tourner l'ennemi, action de tourner le flanc de l'ennemi” (Courteille 1870: 243) || *tolğama* “pusuya yatan asker” (Kúnos 1902: 192) || *tolğama* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 184v 10) ~ **Batu Oğuzcası:** Kelime Batıda *tolama* > *dolama* biçiminde gelişmiştir, bunlar da ifade ettikleri eylemin genelliği nedeniyle zamanla birçok anlam ve kavram olarak dallanıp budaklanmıştır. *Tarama Sözlüğü*, *Redhouse*, *Meninski* ve *Kamus-ı Türki*'de bu biçimler hep vardır; ancak bahsi geçen kelimelerde bu terim anlamı tanımlanamamaktadır.

Bu kelime için Beveridge: “turning movement” (Beveridge 1922a: 140/90a), Thackston: “flank assault” (Thackston 1993c: 855c) karşılığını vermiştir. Arat çeviride “pusu” karşılığını verdiği kelimeye, notlar kısmında “çevirme, yandan hücum” karşılıklarının verilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir (Arat 1987b: 655). Biz de “çevirme” karşılığının daha uygun olacağını düşünüyoruz. *Babürname*'de özellikle önemli savaşlar anlatılırken bu taktikten mutlaka bahis açılır. Mesela Babür'ün Semerkant kuşatmasından önce Şeybani Han ile yaptığı ve ağır biçimde mağlup olduğu Serpül Savaşı'nda, Şeybani Han'ın sağ kanadı (krş. baranğar), Babür'ün sol kanadını (krş. javanğar) mağlup ederek arkaya sarkar ve hem önden hem arkadan ok yağmuruna tuttuğu Babür'ün merkez (krş. ğol~qol) kuvvetlerini dağıtır. Kurgana kendini güçlkle atan Babür, özellikle *tolğama* taktiğinde Özbeklerin maharetini teslim etmekten geri durmaz: *Özbägning urušta bir uluğ hunarı oşbu tolğamadur. Heç uruşı tolğamasız bolmas* “Özbeğin, savaşta en büyük hüneri bu tolğamadır. Hiçbir savaşı tolğamasız olmaz.” (Thackston 1993a: 181/90a). Burada henüz yirmili yaşlarındayken çok tecrübeli ve kuvvetli bir düşmanla yüzleşen Babür, yıllar sonra aynı taktiği Panipat'ta Hintlilere karşı başarıyla icra etmiştir; *Babürname*'de, bu savaşta *tolğama*'nın icrası ayrıntısıyla anlatılmıştır, bkz. (Thackston 1993c: 569/266a-b).

54 Burada, “tünkatar”ın o anda uyuduğu veya üzerindeki uyusukluğu atıp kendini toparlayarak alarma geçtiği de kastediliyor olabilir.

yasal “askerlik düzeni”

< Moğ. *yasal* [< Moğ. *casa-* “to put in order, fix, repair, correct, make correction(s); to improve, to decorate, to castrate” (Lessing 1960: 1039a) + *-l* (Poppe 2006: 47/159) ~ ? ET *yasa-* “to construct, arrange, set in order” (Clason 1972: 974a)]. *Babürname*'de geçen *yasal* kelimesinin veya kimi varyantlarının Moğolcadan alındığı açıktır; ancak Moğolca biçimin EDPT'deki *yasa-* fiiliyle ilgisi, elimizde fazla bir veri olmadığı için çok kesin değildir. Zira Abdülkadir İnan, Kül-Tigin Kuzey-10. satırda geçen cümleyi “öd tengri yasak kişi oğlu kop ölüglü töremiş” okunuşuyla kabul ederek ve F.W.K. Müller'in bir Uygurca metin neşrine dayanarak Moğ. *yasak* kelimesini ET *yasa-* fiiline götürmüştür (İnan 1964: 104-110). Ancak yazıtlarda geçen bu kelime, Talat Tekin ve Mehmet Ölmez tarafından *aysar* olarak okunmuştur (Tekin 2003: 52; Ölmez 2013: 89). Clason da Uygurcadaki *yasak* kelimesinin yanlış okunduğunu, kelimenin aslında *yağak* okunması gerektiğini belirtmiştir (Clason 1972: 974a). || **Eski Moğolca:** *jasal* “Ordnung” (Haenisch 1939: 87); krş. *yasal* (Rachewiltz 2006: 1341b) || **Orta Moğolca:** *yasal* “ordu düzeni” (Poppe 2009: 179b) || **Edebî Moğolca:** *yasal* “adornment or headdress of a married woman, therapautic treatment (inc. supernatural); correction” (Lessing 1960: 1040b) > **Çağatayca:** *ياسال* “ran, troupe” (Courteille, 1870, 525) || *jasal* “saf, dizi” (Kúnos 1902: 101) || *yasal* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 332r 1) || *yasal* “asker düzeni, saf sırası” (Kaçalın 2011: 1039) || *yasal* “saf, alay” (Özönder, 1996, 47) || *yasa-* “yapmak” (Ölmez 1996: 477a) || *jasamaq* (Borovkov 1961: 260) || *jasal* “die Reihe, der Kämpfer, die Schlachordnung; ordre de bataille, la ligne des combattans” (Vámbéry 1867: 347a) || **Batı Oğuzcası:** *yasamak* “tertip, tanzim, tasim etmek, kurmak, hazırlamak” (*Tarama Sözlüğü VI* 1972: 4365) *Tarama Sözlüğü*'nde geçen *yasamak*, *yasatmak* “yaptırmak, kurdurmak, tertip, tanzim ettirmek” gibi biçimler Moğ. olmalıdır; çünkü burada verilen ilk tanık *Yunus Emre Divanı*'ndandır (13. yüzyıl). Bu konuda aynı düşündüğümüz Schönig, bu fiilin türevlerini sayarken *yasandırma* “kurulu yayı açtırmak” (*Tarama Sözlüğü VI* 1972: 4365) ve *yasmak* “eğmek, çökertmek, yatırmak, bozup dağıtmak” (*Derleme Sözlüğü XI* 1979: 4194b) biçimlerini de vermiştir (Schönig 2000: 108). Bize göre ise bu biçimler Moğ. *yasa-* fiili ile birleştirilemez, bunlar ET'den de iyi bildiğimiz *yas-* “to loosen” fiili ile ilgilidir (Clason 1972: 973b). Hatta Kaşgarlı'nın bu fiile örnek olarak verdiği cümleler: *er yasın yasdı* “adam yayının kirişini çıkardı”; *Xan çuvaç yasdı* “Han çadır çözdü”; *Beg süsin yasdı* “Bey askerini yurtlarına dağıttı” (DLT III, 59) şeklindedir. || *yasamaq* (Redhouse 1890: 2185b) || *jāsāk* “hemväre kerden, tedbīr, tertībī leşker. Complatio explanatio, caftigatio, ordinatio exercitūs” (Meninski 1680: 5543); ancak *yasal* ve *yasa-* biçimlerini göremiyoruz. || *yasak* “nizam kanun, tanzimat, men, nehy, zecr, memnuiyet;

memnu kanun ve nizamla men olunmuş” (Şemseddin Sami 1370: 1528a) || *ĵasa-* “in Ordnung bringen, zurechtmachen, ordnen” (Schönig 2000: 108) || *yasa-* “yapmak, tertip etmek” (Arat 1939: 322c) Buradaki kaynakların hiçbirinde *yasal* kelimesini tanımlayamıyoruz; dolayısıyla bu kelimenin Batıya geçmediği düşünülebilir. Günümüz TT’deki *yasal* kelimesi ise “Dil Devrimi” sonrasında daha farklı bir anlamla yeniden türetilmiştir.

Bu biçim için Beveridge; eğer zarf-fiil fonsiyonundaysa (*yasap* yürüdük) “formed up” (Beveridge 1922a: 108/66b), isim fonsiyonundaysa (*yasal-u* tertib) “order or array” (Beveridge 1922a: 165/106a) karşılıklarını vermiştir. Arat notlarında kelimeye “harp safı, saff-ı harp nizamı” anlamı vermiş, çeviride ise “tanzim; tertip etmek” karşılıklarını tercih etmiştir (Arat 1987b: 664). Thackston ise: “battle array” karşılığını vermiştir (Thackston 1993c: 863). Dolayısıyla kelimenin *Babürname*’deki kullanımını ikiye ayırmak daha uygun olacaktır:

“Düzene geçerek” anlamında kullanım, yani *yasal yasap: Baraŋar u javanĝar u ĝol u hirävül u atlıĝ yayaqñı yasap yasal bilä...* “sağ kol, sol kol, merkez, öncü, atlı ve yayaları tanzim ederek ...” (Thackston 1993a: 137/66b, 143/69b, 179/89a-b; Thackston 1993b: 441/208b-209a; Thackston 1993c: 477/224b, 565/264a, 677/315b).

“Düzen, saf, tertip, diziliş” anlamında kullanım, yani *yasal: Bolĝan yasal-da turĝan çerig eli bir yolı sürän saladurlar* “Mevcut ve safta duran asker, hep birden harp narası koparıyor ...” (Thackston 1993a: 201/100b, diğer örnekler için bkz. 203/100b, 215/106a, 217/107a, 223/109b; Thackston 1993b: 433/205a-b, 467/220a, 497/234a; Thackston 1993c: 571/267a, 677/315b, 791/374a).

yasavul “emir subayı”

< Moğ. *yaşaĝul* [< Moğ. *casa-* “to put in order, fix, repair, correct, make correction(s); to improve, to decorate, to castrate” (Lessing 1960: 1039a) + *ĝUl* (Poppe 2006: 46/153) || *Eski Moğolca: ĵasa ’ul* “Beamtentitel (Ordner)” (Haenisch 1939: 87); krş. *ĵasa ’ul* (Rachewiltz, 2006, 1325b) || *Edebî Moğolca: ĵasaĝul* “arbitrator, referee, umpire, judge, sentry, guard” (Lessing 1960: 1040b); krş. *dsasaghoul* “ordonnateur, un capitaine, une sentinelle” (Kowalewski 1849: 2269b) > *Çaĝatayca: یاساول* “huissier, port-verge, intendant” (Courteille 1870: 526) || *jasaul* “jasakçi, jasak mēmuru, muhafaza; asija-i vustada ĵasaullar dajak ve dejnek ile ĥidmet miride gezerler” (Kúnos 1902: 103) || *yasawul* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 332r 4) || *yasavul* “çavuş” (Kaçalın 2011: 1039) || *yasavul* “hanın hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı” (Özönder 1996: 44) || *jasaul* “der Anordner, der Herrichter, eine Art Kämmerer im Dienste der Chane von Turkestan” (Vámbéry 1867: 347a) *Tarama Sözlü-*

ğü'ndeki ilk tanımlama 16. yüzyıla ait olduğu için > **Bati Oğuzcası**: *yasavul* “yasakçı, muhafız” (*Tarama Sözlüğü VI* 1972: 4367) || *yesawul* “an arranger of state processions, etc.; a kind of master of the ceremonies” (Redhouse 1890: 2202b) *Kamus-ı Türki ve Meninski*'de kelime tanımlanamamıştır. || *ğasa'ul* “Beamtentitel (Ordner)” (Schönig 2000: 112).

Doerfer'e göre bu kelime, Türkçe haricinde Farsçaya [*yasāwur* “Horseman, attendant upon a man of rank; a state messenger; a servant of parade carrying a silver or gold staff; a police officer” (Steingass 1892: 1531a)], Urduca ve Arapçaya da geçmiştir (Doerfer 1975: 166/1863). Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 454).

Bu kelime için Beveridge: “messenger” (Beveridge 1922b: 568/321a), Thackston: “attendant, messenger” (Thackston 1993c: 863a) karşılığını vermiştir. Arat çeviride kelimeyi aynen kullanmıştır (Arat 1987b: 666). *Babürname*'de kelimenin anlamına dair en açıklayıcı örnekten ve yukarıda verilen anlamlardan *yasavul*'un “emir subayı, irtibat subayı” vazifesi icra ettiği anlaşılmaktadır: “tavaçı ve yasavulları etraf ve eknâfa göndererek piyade ve süvarinin zabt ve rabtı hususundaki kat'i emirlerimizi büyük sultanlara, kerîm emirlere ve sâir ihtirâm sahibi gâzîlere ulaştırıyordu.”⁵⁵ (Arat 1987b: 364/321a, benzer bir örnek için bkz. Thackston 1993b: 415/197b). Bazen de *yasavul*, vergi tahsilatı için gönderilir: *Bu yarmağning tashsîlğa Mullâ Ğulâm Yasavulnı yibâridi* “Bu paranın tahsili için Molla Gulam Yasavul gönderildi” (Thackston 1993c: 795/375b).

yam “muhabere”

< Moğ. *yam* [< Çin. 站zhàn] || **Eski Moğolca**: *jam* “Post(stelle)” (Haenisch 1939: 85); krş. *ğam* “post-relay station” (Rachewiltz 2006: 1027) || **Orta Moğolca**: ? || **Edebî Moğolca**: *zam* “road, route, way, pass” (Lessing 1960: 1033a); *dsam* “route, chemin, voie; province” (Kowalewski 1849: 2290a) > **Çağatayca**: *yam* “cheval de poste; cruche” (Courteille 1870: 535) || *jam* “menzil peygiri, bir mil, pici kovan; bir memleket dir” (Kúnos 1902: 98) || *jam* “Postpferd, Post; cheval de poste, poste” (Vámbéry, 1867, 349b) || *yam* “ulak binecek at” (Kaçalın 2011: 1036) ~ **Bati Oğuzcası**: *yam* “at, menzil atı” (*Tarama Sözlüğü VI*, 4260) || “a post horse; a post driver; a post driver's cape or cloak” (Redhouse 1890: 2192b) Redhouse'nin kelime kökenini Tür. olarak göstermesi izaha muhtaçtır. Kelime *Meninski* ve *Kamus-ı Türki*'de tanımlanamamıştır. || *ğam* “Post (stelle)” (Schönig 2000: 106) || *yâm* “Lâm vezninde. O ata denir ki menzil-hanelerde hıfz olunur. Süratle gelip giden ulaklar binmek için.” (Mütercim Âsım Efendi 2009: 815b).

55 Bu kısım Farsça olduğu için Çağatayca asıl verilememiştir; Farsça asıl için bkz. (Thackston 1993c: 684).

Kelime Moğol istilasını aracılığıyla pek çok dile yayılmıştır. Türkçe haricinde Farsça [*yām* “A post horse, a relay-station, a post-house”, *yāmjik* “A messenger, a courier” (Steingass 1892: 1527b)], Tibetçe, Ermenice, Rusça, Korece, Mançuca gibi dillerde de kelime tanıklanmıştır (Doerfer 1975: 110/1812). A. Melek Özyetgin’in verdiği bilgilere göre bu teşkilat asıl şeklini Cengiz’in oğlu Ögedey zamanında almıştır ve bu teşkilat ile ilgili bilgilerimiz büyük ölçüde *Gizli Tarih* ve *Camiü’l-Tevarih*’e dayanmaktadır. Her iki kaynağa göre de bu haberleşme sistemi resmî olarak Ögedey tarafından 1234 yılında kurulmuştur. Bu teşkilatı Çin ve Ortadoğu’daki berid ile ilişkilendirmek mümkündür. Moğollar ise bu teşkilatı, devlet organizasyonlarını emanet ettikleri Uygurlar aracılığıyla tanıyıp kurumsallaştırmıştır (Özyetgin 2004). Kelimeyle ilgili geniş bilgi için bu kaynağa bakılabilir.

Bu kelime için Beveridge: “post horse” (Beveridge 1922b: 629), Arat: “posta atı” (Arat 1987b: 661), Thackston: “post horse” (Thackston 1993c: 857b) karşılığını vermiştir. Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde her askerî sınıfın bir mottosu vardır. Muhabere sınıfı “Muhaberesiz muharebe olmaz” sözünü kullanmaktadır. Bu söz savaşta-barışta birlikler arası iletişimin önemini pek iyi anlatmaktadır. *Babürname*’de bu teşkilatın varlığından sadece bir yerde bahsedilir: *Har toquz kurohdä manär qoparğaylar kim manärning bulandlıqı on iki qarı bolğay. Üstidä bir çärdara qopargaylar. Har on sekiz kurohdä altı yam atı bağlağaylar. Yamcı va säyiskä ‘alüfe va atlarğa ‘alığ ta ‘yın bolğay. Andaq farmän boldı kim bu yam atı bağlatur yer, agar bir xälişäğa yavuş bolsa, bu mazkür bolğanla[r]nı andın saranjäm qılsunlar. Yoq ersä, har begning parganasigä väqi’ bolsa, aning ‘uhdasıda qılsunlar* “Her dokuz kürühte on iki karı yüksekliğinde kule ve üstünde bir oda yapacaklar, her on sekiz kürühte altı posta atı bağlayacaklar, postacı ve seyise maaş, atlara yem tayin edecekler. Eğer bu posta atı bağlanan yer bir hassa mülküne yakın ise bu sayılanları oradan tedarik etsinler, herhangi bir beyin pergenesine yakınsa onu o beyin uhdesine versinler.” (Thackston 1993c: 747/351a). Arat *Babürname*’de bu terimin haricinde muhabere teşkilatıyla ilgili olarak kullanılan diğer terimleri de sıralamıştır (Arat 1987b: 661).

bolğar “toplanma bölgesi”

< Moğ. *bolğal*, *bolğar* [<Moğ. *bolca*- “to agree on; to make an appointment; to determine beforehand, prearrange; to foresee, surmise, know, beforehand” (Lessing 1960: 119b) + Moğ. *-l* (Poppe 2006: 47/159)] Kelime Moğ. *-r* eki (Poppe 2006: 49/178) ile de izah edilebilirdi; ancak Moğolca bir // dil olduğu için *bolğal*’ı aslı biçim olarak kabul ediyoruz. || *Eski Moğolca*: *bolğa’an*, *bolğal* “Verabredung” (Haenisch 1939: 19); krş. *bolğa’an*, *bolğäl qajar* (Rachewiltz 2006: 1317b) || *Orta Moğolca*: **bolcal* “vade” ? (Poppe 2009: 24b) Buradaki anlamın ikincil olduğu görülmektedir. || *Edebî Moğolca*: *bolcar*→*bolcuğ-a(n)*

“stipulation, contract, agreement, appointed, time; term, rendezvous” (Les-sing 1960: 119a-b); krş. “rendez-vous” (Kowalewski 1846: 1200b) > **Çağatayca**: بولجار “lieu de réunion d’une armée, poste, retranchement” (Courteille 1870: 175) || *bulcar* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 141r 22) || *bolcar* “meyil-lendirmek, istikamet, padişah bir sefere gideceği zaman ordusunun toplanacak yeri” (Kaçalın 2011: 912) || *bulcar* “Sammelplatz einer Armee, lieu pour le ralliement d’une armée” (Vámbéry 1867: 249a) > **Batı Oğuzcası**: *bulcaş* “va’d” (*Tarama Sözlüğü I* 1988: 691) Tietze/Tekin’e göre *Tarama Sözlü-ğü*’ndeki bu biçim, Moğ. *bolca-* fiilinden -ş eki ile teşkil edilmiş olmalıdır. (Tietze/Tekin 1994: 168) || *boljar* “Verabredung” (Schönig 2000: 70) || *bolcaş* “buluşma vaad ve yeri” (Tuna 1972: 216).

Doerfer’e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*mürchāl, mürchal* “An intrenchment for besieging a fortified place; a tower; the watch at the door of a fortress” (Steingass 1892: 1343a)] ve Gürcüceye de geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakılabilir (Doerfer 1963: 229/109).

Bu terim için Beveridge: “rendezvous” (Beveridge 1922a: 123 ve ötesi), Thackston: “post rider, station, post, rendezvous” (Thackston 1993c: 862b) karşılıklarını vermiştir. Arat’ın notlarında kelime için üç anlam verilmiştir: “ordulara toplanmak üzere tesbit edilen yer; aynı maksat ile tayin ve tesbit edilen mühlet; harp esnasında ordu cüzlerine işgal etmek üzere gösterilen yer” (Arat 1987b: 633).

Günümüz ordularında da her birliğin, muhtemel senaryolara dair (savaş durumu, baskına uğrama, baskın şokunu üzerinden atma) toplanma planları mevcuttur. Mesela Osmanlı ordusu Anadolu’da sefere çıkacağı zaman gele-neksel olarak ilk toplanma bölgesi Üsküdar-Maltepe’den sonra Anadolu ve Rumeli askerinin tümü ile Bursa-Yenişehir ovasında toplanır ve buradan bir-likte hareket edilirdi (Genelkurmay Başkanlığı 1990: 68). Bu tür toplanmalar; sefer için harekete geçilecekse birliği son kez her yönüyle kontrol etme⁵⁶, bas-kın yenmişse baskın şokunu en aza indirip zarar ziyan tespiti yaparak sonraki adımı sağlıklı bir biçimde planlama imkanı vermektedir. Babür’ün ordusunda da sefere çıkmadan önce kaydırılmış birliklere toplanma bölgesi hakkında bil-gi verilir. Buradaki en büyük amaç savaş öncesi hazırlık ve kontrollerin son bir kez toplu bir biçimde yapılmasıdır (krş. *tovaçı* maddesi): *Oşbu kün Kiçikkinä Tünqatarın ol yüzdäki beglärgä boljar bilä farmānlar bitip yibärlidi kim çerig atlanıladur* “Birliklerin harekete geçmesi için o gün Kiçki-ne Tünkatar [ile] o taraftaki beylere ordunun toplanma bölgesi ile [dâhil ol-mak üzere?] emirler gönderildi.” (Thackston 1993b: 511/240b; diğer örnekler

56 Günümüz Türk Silahlı Kuvvetlerinde: “denetleme”.

için bkz. Thackston 1993a: 157/77b; Thackston 1993c: 755/356a). Elbette bu tür toplanma emirleri ve diğer görevlerin icrası için belli bir süre vardır. *Babürname*'de bu mehil için de bu terim kullanılır: *Bu maşlahat üçün Şāh Mīr Husaynga on beş künlüg boljar bilä ruxşat berildi kim vilāyatığa barıp yarağını qılıp kelgäy* “Bu iş için Şah Mir Hüseyin’e, memleketine giderek hazırlığını görüp gelmesi için on beş günlük mehil verildi.” (Thackston 1993b: 511/242b; diğer örnekler için bkz. Thackston 1993c: 745/350b; 753/354b). Bir birliğin savaşta (genelde kurgan kuşatmaları) belirlenmiş sorumluluk bölümü için de bu terim kullanılır: *Özüm kelip qorğannı korüp baranğar javanğar golga moljarlar ta yīn qılıp yanıp orduğa tüştüm* “Bizzat gelip kurganı gördükten sonra, sağ ve sol kollar ile merkezin yerlerini tayin ederek karargâha geri döndüm” (Thackston 1993c: 553/258a; diğer örnekler için bkz. 709/333a; 711/334a; 783/370b; Thackston 1993a: 183/91b; 187/93b; Thackston 1993b: 463/217b). Kurganlarda savunma amaçlı oluşturulan korunaklı siperler için de bu terim kullanılır: *Köprügdin yoqqarı moljar qoparılip edi. Tufak-andāzlar moljar üstidin yaxşı tufaklär attılar* “Köprüden yukarıda siper tahkim edilmişti. Tüfekçiler siper üzerinden isabetli atışlar yaptı.” (Thackston 1993c: 717/336b; diğer örnekler için bkz. 789/373a; 791/373b). Kelimenin “önceden kararlaştırılmış bir vakit” anlamında kullanımı için bkz. (Thackston 1993a: 185/92b; Thackston 1993c: 785/370b).

ilğar “devriye, ani müdahale birliği”

< Moğ. *ilgal* [< Moğ. *ilga-* “to separate, assort; to classify, analyze, distinguish; to discern, discriminate, differentiate; to select the best” (Lessing 1960: 406a) + Moğ. *-l* (Poppe 2006: 47/159)] Kelime, Moğ. *-r* eki (Poppe 2006: 49/178) ile de izah edilebilirdi; ancak Moğolca bir // dili olduğu için *ilgal* aslı biçim olarak kabul edilmiştir. || **Eski Moğolca**: *ilħahu* “auswählen” (Haenisch 1939: 81); krş. *ilqa-* ~ *nilqa-* (Rachewiltz 2006: 1324b) || **Orta Moğolca**: ? || **Edebî Moğolca**: *ilgal* “difference, distinction” (Lessing 1960: 407a); krş. “différence, distinction, dissemblance” (Kowalewski, 1844, 303b) > **Çağatayca**: *يلغارا* “course, expédition rapide, cavalerie légère” (Courteille 1870: 131) || *ilğar* “moharebeden evvel bir tarafa sevk olunan muhafaza ve ihtiat askeri” (Kúnos, 1902, 85) || *ilğar* (Muhammad Mahdi Xan 1960: 112v 24) || *ilğa-* “İlğar eylemek, ayırmak, akın etmek” (Kaçalın 2011: 945) || *ilğar* “müfreze, ihtiyat askeri” (Ölmez 1996: 377a) Aşağıda verilen bilgilerden hareketle bu kelimenin Çağatayca üzerinden Batıya geçtiğini söylemek yanlış olacaktır, dolayısıyla ~ **Batı Oğuzcası**: *ilgamak* “dört nala koşmak” (*Tarama Sözlüğü III*, 1967, 1940) || *yilgamak* “atı koşturmak” (*Tarama Sözlüğü VI* 1972: 4582) *ilgamak* biçimine dair *Tarama Sözlüğü*’ndeki en eski tanık 16. yüzyıl *Şer’iyye Sicilleri*’ne aittir, *yilgamak* biçimi ise Dede Korkut’tan tanıklanmıştır. *Ilğar* biçimini *Tarama Sözlüğü*’nde göremiyoruz. Ancak biz *Dede Korkut*’ta *ilga-*

fiilinin yanı sıra *ilgar* biçiminin de geçtiğini biliyoruz: *Hemân yédi yüz kâfir ilç ilgar eyledi*. (Kaçalın 2006: 51/3); *Ilğayuban qarq tağum yıkan Qazan* (Tezcan/Boeschoten, 2012: 111/5); bu eserdeki diğer örnekler için bkz. *yılgadı* (51/21a), *ilgar yéttdi* (98/65b; 133/98a). || *ilgar* “A gallop on horseback; a charge of cavalry; a rapid incursion, a cavalry raid” (Redhouse 1890: 305a) Redhouse, kelimeyi Türkçe kökenli göstermiştir. || *ilghar* “Properatio, expeditus incellus” (Meninski 1680: 606) || *ilgar* “Başiboş atın dörtleme koşması; ansızın hücum, akın, düşman toprağına çapul için vuku bulan süvari hücumu” (Şemseddin Sami 1370: 248a) || *ilgar* “difference, distinction” (Schönig 2000: 103). Osman Nedim Tuna'nın, *Tarama Sözlüğü*'nden verdiği *ilgadur* “geniş delikli kalbur” kelimesi de kök olarak *ilga-* fiiline gider (Tuna 1976: 295). Bu sayılan kaynaklarda kelimenin ayrıca şu varyantları da mevcuttur: *ilgarcular*, *ilgar etmek* (Meninski); *ilgarıcı*, *ilgarlamak*, *ilgamak* (Redhouse); *ilgamak*, *ilgamışı*, *ilgarmak*, *ilgarıcı* (Şeyh Süleyman Efendi); *ilgarmak*, *ilgamak*, *ilgamışı* (Pavet de Courteille), *ilgamışı* (Sanglax); *ilgamak*, *ilgar etmek*, *ilgarıcı*, *ilgarlamak* (Şemseddin Sami).

Doerfer'e göre bu kelime Türkçe haricinde Farsça [*ilghār* “An expedition (Steingass 1892: 131b)], Afganca ve Urduçaya da geçmiştir. (Doerfer 1963: 193/70). Bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. (Csiky 2006: 457).

Biz her ne kadar bu kelimeyi Moğ. kökenli olarak kabul etsek de Hasan Eren, kelimenin Tür. *ilga-* “dört nala koşmak” + *-r* eki şeklinde teşekkül ettiğini düşünmektedir. Eren'e göre, kelimenin Moğolcadan alındığı yolundaki görüş de tartışmalıdır (Eren 1999: 183a). Bu görüş Kubbealtı Lugatı'nda da aynen kabul edilmiştir (Ayverdi 2006: 1319a). Tietze, hem *ilga-* hem *ilgar* biçimlerine Moğ. köken göstermiştir (Tietze 2009: 347b); ancak Tietze'nin *ilgar* kelimesi için yaptığı < Çağ. *ilgar* biçimindeki açıklaması biraz daha izaha muhtaçtır. Biz kelimenin Moğolca üzerinden Batıya geçtiğini düşünüyoruz. Kaçalın, her iki eserinde de kelimenin kökenini Moğolca olarak göstermiştir (Kaçalın 1996: 318a; Kaçalın 2011: 945). Schönig ve Doerfer de kelimeyi Moğolca olarak düşünmüştür (Schönig 2000: 103; Doerfer 1963: 193). Tarihteki Türk ordularının karakteristik özelliği olan hız ve çabukluğu yansıtan bu kelimeye, kelimenin varyantlarına veya köküne ait; Moğol istilası öncesi Türkçe kaynaklarda bir iz olmadığı için (bize göre olmalıydı) Hasan Eren'in görüşünü kabul edemiyoruz.

Bu kelime için Beveridge: “reconnoitre” (Beveridge 1922a: ve ötesi), Thackston: “raid, foray, attack” (Thackston 1993c: 862c) anlamlarını vermiştir. Arat ise notlarında bu kelime için evvela Şeyh Süleyman Efendi ve *Tarama Sözlüğü*'nde verilen anlamları aktarmış, metni günümüz Türkçesine aktarıırken de bazen bu kelimeye “akıncı” karşılığının verildiğini; ancak bu karşılığın

metne uymadığı durumlarda, kelimenin çeviride aslının (ılğar) kullanıldığını belirtmiştir. Kullanımlarına bakılınca kelimeye tam bir terim anlamı vermek gerçekten de güç görünmektedir. Ama bize göre Babür’ün ordusunda böyle bir askerî birim olduğu düşünülebilir, bunu yüksek rütbeli beylerin ılğarlığa tayin edilmesinden anlıyoruz (Thackston 1993a: 59b). Ayrıca bu birimin görevinin bazı Çağatayca sözlüklerin aksine “akın etmek” olarak görülmemesi gerektiğini de düşünüyoruz. *Babürname*’de kelimenin “akın etmek” anlamının kastedildiği kullanımlar da görülmektedir; ancak bunları “devriye” görevi olarak anlamak daha isabetli olacaktır. Çünkü “akın” görevi Babür’ün ordusunda *çapqunçuların* vazifesidir ve *ılğar* birliklerinin mevcudu daha fazla askerden teşekkül etmiştir. Ayrıca bu “ılğar ayrılan” birlikler çoğunlukla barış zamanında vazife görmektedir. Dolayısıyla Şeyh Süleyman Efendi’nin verdiği anlam, bu terimi en iyi açıklayan anlamdır (moharebeden evvel bir tarafa sevk olunan muhafaza ve ihtiat askeri). Ancak bazen bu kelimenin ne anlamda kullanıldığının bağlamdan hiç anlaşılmadığı örnekler de vardır: *üç ming kişini ılğar yibârip edi* (Thackston 1993b: 341/165a), *başlıqlarını Bayânağa ılğar yibârdi* (Thackston 1993c: 661/308a). Bu örnekler için Arat da bir karşılık vermeyerek “ılğar” tabirini, çevirisinde aynen kullanmıştır. Arat’ın da notlarında pek isabetli olarak belirttiği gibi tüm bu kullanımların ortak noktası “süratle yürümek, çabuk ilerlemek, herhangi bir yere vaktinde yetişmek”tir (Arat 1987b: 612). Fakat bu terimin çıkış noktası, köken inceleme kısmında verilen Moğ. kökün “ayırarak, en iyisini seçmek” anlamlarıyla da ilgili olmalıdır, bize göre diğer anlamlar ikincildir. Aslında *Babürname*’de kökün birincil anlamının kastedildiği kullanımlar vardır: *iki-üç yüz qazaq yigitlâr bilâ ılğar ayırduk* (Thackston 1993a: 79/39a). *Babürname*’deki kullanımlardan anlaşıldığı kadarıyla bu birime mensup askerler genellikle “önleyici saldırı”⁵⁷ için kullanılıyordu. Dolayısıyla bunu gerçekleştirecek askerlerin de “en iyilerden seçilmesi” gerekiyordu. Babür’ün ordu teşkilatında böyle ayrı bir askerî birim olduğunu varsayacak olursak kafamızda, günümüz ordu birliklerinde her senaryoya karşı daima teyakkuz halinde bulunan “ani müdahale mangaları veya birlikleri” benzeri bir oluşum şekillendirebiliriz.

Babürname’de kelimenin “devriye” anlamında kullanımı şöyledir: *Qâsim Begni va İbrâhîm Saru va Vays Lâğarî başlıqlarını iki tarafğa ılğar yibârilip edi, mening bilâ ma’dudî qalip edi. Bolğan yigitlâr yasayıp çıqtılar, mağallattın ilgâri kelgänni qoymadılar* “Kasım Bey, İbrahim Sarı ve Veys Lagarî komuta-

57 “Pre-emptive strike” yani; olası saldırılara karşı, düşmanın saldırmasına olanak ve zaman vermeden çabucak saldırarak rakibi etkisiz hale getirmek. Aslında bu saldırı türünün tarihte birçok örneği vardır (bize göre en iyi örneği 1967 Altı Gün Savaşı’dır). Fakat bu terim özellikle 11 Eylül saldırısından sonra George W. Bush tarafından kullanılarak yaygınlaştırılmıştır. Bizim bildiğimiz kadarıyla ise Türk Silahlı Kuvvetleri günümüzde bu terime şöyle bir karşılık vermiştir: “önalıcı meşru müdafaa”.

sındaki [kuvvetler] iki tarafa devriye olarak gönderildiği için benimle çok azı [kuvvet] kalmıştı. Buna rağmen mevcut yiğitler iyi organize olup mahallerden ileri gelenleri bırakmadılar” (Thackston 1993a: 125/61b).⁵⁸ Bazen bu birlikler zor durumda kalan yerlere, aynen günümüzdeki ani müdahale birlikleri gibi, yardıma gönderilir: *Murğābda olturğanda mahallarda xabar keldi kim Haqq-Nazar Čapān* tört-beş yüz kişi bilä kelip Cičäk navāhīsını çaptı. Barča mirzalar hāđır bolup har nečä qılıp bu çapqunçining üstigä ulğar berä almadılar. Murğāb bilä va Cičäk Tuning arası on yığac yoldur. Bu işni men tilädim. Nāmūs qılıp manga ham ruxşat bermädilä[r]* “Murğāb’da oturduğumuz sırada Hak-Nazar Çıpan’ın dört-beş yüz adamla gelip Çiçektü civarını yağma ettiği haberi geldi. Tüm mirzalar hazır olduğu halde bir türlü bu çapkıncılar üzerine ani müdahale birliği sevk edemediler. Halbuki Murgāb ve Çiçektü arası on yığaç⁵⁹ mesafedir. Bu işi ben kendi üzerime almak istedim. Bunu namus meselesi yapıp bana da izin vermediler.” (Thackston 1993b: 393/187b; diğer örnekler için bkz. 57b, 297b). *Babürname*’de bu kelime “bir yere hızlı bir biçimde intikal etme” anlamına gelecek şekilde çok değişik biçimlerde de (ılğap, ulğar qılıp, ulğaduk, ulğadılar) kullanılmaktadır: *bilä Oş üstigä ulğaduk* (Thackston 1993a: 211/104a); *az kişi bilä Samarqandın ulğap* (Thackston 1993a: 157/77a); *atlanıp ulğar qılıp tağ yolu bilä ötüp* (Thackston 1993a: 121/59a); *Buxar[a] üstigä ulğadılar* (Thackston 1993a: 79/39a)⁶⁰. Terimin yardımcı fiille kullanılıp bu anlamı ifade ettiği örnekler de vardır: *iki kečä va kün düz ulğar qılıp kelip Andijānğa kirip* (Thackston 1993a: 245/119b).

Doerfer’e göre bu kelime Türkçe haricinde; Farsça [*ilghār* “An expedition” (Steingass 1892: 131b)], Afganca ve Urduçaya da geçmiştir, kelimenin etimolojisi hakkında tartışma için yine bu kaynağa bakınız (Doerfer 1963: 193/70).

qauçın “hükümdarın yakın koruması”

< Moğ. *kağucın* ? || *Eski Moğolca*: *hau’cin* “alt, früher” (Haenisch 1939: 63) || *Orta Moğolca*: *kūçin* “eski” (Poppe 2009: 126b) || *Edebî Moğolca*: *kağucın* “old (mostly of inanimate objects and abstract concepts); ancient, former; past, last; obsolete; worn out; chronic illness” (Lessing 1960: 908b); krş. “ancien, vieux, usé, vieilli” (Kowalewski 1846: 745a) Buradaki verilerin bazıları Doerfer tarafından da verilmiş ve tüm bu biçimler *Babürname*’de geçen *qauçın* ile birleştirilmiştir (Doerfer 1963: 423/295). Ancak biz *Babürname*’de geçen *qauçın* kelimesi ile burada sıralanan Moğolca verileri birleştirmek için

58 *Babürname*’de bu türden pek çok örnek vardır, bunların sadece satır numaralarını veriyoruz: 16a, 33a, 34a, 38b, 39a, 41b, 52b, 59a, 61b, 63b, 165a.

59 Bu, müdahale için oldukça kısa bir mesafedir, krş. (Arat 1987b: 667).

60 *Babürname*’de bu türden pek çok örnek vardır, bunların sadece satır numaralarını veriyoruz: 44a, 56a, 56b, 72b, 82a, 84a, 109a, 165b, 206b, 213a.

makul hiçbir semantik sebep göremiyoruz. Bizce *Babürname*'deki biçim yine Lessing'de yer alan *kağa-* “to close; to block, keep out (as wind, rain); to attack from all sides; to surround, besiege; to serve in an official capacity” (Lessing 1960: 905a) fiili ile ilgili olabilir; krş. *qa'a-* “wo, wohin” (Haenisch 1939: 54). Semantik ilgi bunu gerektiriyor; ancak fiile gelen eki veya kelimenin gelişimini açıklayamıyoruz, dolayısıyla bu karşılaştırmayı bu kelimenin kökenine dair ilk önerimiz olarak belirtelim. || **Çağatayca:** Çağatayca sözlüklerdeki *kavçın, kavçun* “misafir” [<Moğ. *coçi+n* < Çin. 主持 *Zhūchǐ*] biçimlerinin kelimeyle bir ilgisi yoktur. *Babürname* dışında bu kelime Çağatay sahasında tanıklanamamıştır. Fakat Doerfer, kelimeyi *Câmi'ü't-Tevârih*'te tanıklamıştır, ve oradaki anlam da tam olarak verdiğimiz terimle ilgilidir: *Bāvudai kē amīri qauçīnān* (قورچیان-قوحتانان-قوجیتانان) *būd* “Baudai, der Emir der Garde war ...” (Doefer 1963: 423/295). Ancak görüldüğü gibi Doerfer kelimenin değişik biçimlerde okunabileceğini de belirtmiştir. Nitekim Thackston bu kelimeyi değişik bir biçimde okumayı tercih etmiştir: *an order was given for Bau'dai, the chief of the qorchis, to investigate* (Thackston 1999: 612/284). Bu yüzden de bu birleştirmenin sağlamlığı tartışmalıdır. Zira *Gizli Tarih*'te Cengiz Han'ın şahsı muhafızları için *horci(n)* “Köcherträger, Bogenträger” (Haenisch 1939: 67; krş. *qorçin* “quiver-bearer” Rachewiltz 2006: 828/229; bu birimin, Timur'un ordu sistemindeki işleyişi için ayrıca bkz. Csiky 2006: 457) yani “okluk taşıyanlar” kelimesi kullanılmıştır [< Moğ. *qor* “kuburluk, okluk, tirkeş” (Lessing 1960: 965a) + Moğ. *çi(n)* (Poppe 2006: 40/114)]⁶¹. *Qauçın* kelimesinin, *qorçin* kelimesinin değişime uğramış bir varyantı olabileceğini de düşünüyoruz. Bu da kelimenin kökenine dair ikinci önerimizdir. Özetle, *qauçın* kelimesine dair bugüne kadar verilen Moğ. *kağucın* “eski” birleştirmesini gerek semantik uyumsuzluktan gerekse de *Gizli Tarih* ve *Câmi'ü't-Tevârih*'ten aktarılan bilgilerden hareketle izaha muhtaç buluyoruz. || **Batu Oğuzcası:** Elimizdeki kaynaklarda bu kelime tanıklanamamıştır. Ancak Doerfer'e göre bu kelime Türkçe (Çağ.) haricinde; Farsçaya da geçmiştir (Doefer 1963: 423/295).

Babürname'de bu kelime hep isimlere eklenerek unvan bildirmiştir. Ancak bu unvanı taşıyan beyin ne gibi bir vazife icra ettiğine dair bir bilgi sahibi değiliz. Beveridge kelimeyi aynen kullanmıştır: *Qāsim Beg Qūchīn* (Beveridge 1922a: 26). Thackston da kelimeyi aynen kullanmıştır: *He was a Qauchin* (Thackston 1993a: 27). Arat kelimeyi notlarında ele almamıştır. Çeviride ise kelimeyi aynen kullanmıştır: *Kasım Bey, koçın, Endican'ın eski koşun beylerinden biriydi.* (Arat 1987a: 13). Thackston kelimenin aslında “han veya sul-

61 Şunu da belirtmek gerekir ki bize göre; Arat'ın, notlarında ele aldığı “kur, kurçı, kur beyi, kur beyilik” kelimelerinin tamamı Moğ. *qorçin(n)* ile ilgilidir (Arat 1987b: 625). Arat'ın kelime için verdiği anlamlara bakılırsa bu açık bir şekilde görülecektir.

tan koruması” anlamına geldiğini ve *qauçın* unvanının babadan oğula geçen bir unvanmış gibi görüldüğünü belirtir (Thackston 1993c: 862c)⁶². Ancak Timur’un ordusunda hükümdarın hassa alayı olarak bin kişiden oluşan “kavçin” bölüğü bulunduğunu biliyoruz (Aka 2000: 110).

E. Babür’ün Ordu Sistemi

Tüm bu verilere göre Babür’ün ordu sistemini ana hatlarıyla şöyle tasvir edebiliriz:

Kuruluş ve Teşkilat

Aynen kendinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Babür’ün ordusu da onluk sistemde teşkilatlanmıştır. *Babürname*’de on, elli, bölük, tabin, tümen gibi askerî birimler görülür. Bu birimlerin bir araya gelip oluşturduğu sistemden kasıtla ise Moğ. *yasal* kelimesi kullanılmaktadır. Ordu harekete geçince Babür’ün: *Baranğar u javanğar u ğol u hirävül u atlığ yayaqñı yasap yasal bilä mutavajjih bolduk* kalıbını defalarca tekrar etmesi bu teşkilatlanmayı pek iyi anlatmaktadır. *Babürname*’deki verilerden bu ordunun kara ve deniz kuvvetlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Atlı ve yaya birliklerden oluşan bu kara kuvvetleri, nispeten de olsa, top-tüfek kullanma imkan ve kabiliyetine sahiptir. Ancak deniz kuvvetlerinin yeterli imkan ve kabiliyetlere sahip olduğu söylenemez. Sadece bazı kurgan kuşatmalarının anlatıldığı bölümlerde nehir yoluyla intikal eden küçük çapta gemilerden bahisler vardır. Deniz kuvvetlerinin gelişmemiş olması bize göre devletin coğrafi konumu ile de ilgilidir.

Sevk-İdare

Ordunun başında aynen diğer Türk devletlerinde olduğu gibi hükümdar (Babür) bulunmaktadır. Babür’ün etrafında yüksek rütbeli beyler vardır. Babür karar aşamasında çoğunlukla beylerine danışıp ona göre bir hareket tarzı belirler. Küçük yaşta tahta geçtiği için Babür, belli bir aşamaya gelene kadar etrafındaki bu danışmanlardan ciddi destek almıştır. Görevlendirme ve görevden almalar Babür tarafından yapılmaktadır. Ast-üst ilişkisinde emir-komuta zincirine riayet edilmektedir. Emir, yönerge ve talimatların tebliğ-tebellüğü için *tovaçi*, *tünqatar*, *yasavul* gibi askerler görevlendirilmektedir.

Personel

Babür’ün ordusunda Moğollar ve Türkler ağırlıktadır. Şeybani Han tehdidine karşı Şah İsmail’in Şii Türkmen askerlerinden de yararlanılmıştır. *Tovaçi*

62 *Babürname*’de kelimenin geçtiği satır numaraları: 13b, 14a, 16a, 18a, 23a, 24b, 25a, 36b, 40b, 55a, 65b, 89a, 92a, 93a, 104b, 209b, 244a, 338b.

ve *muhasıl* adı verilen görevliler savaş öncesinde vilayetleri ve birlikleri dolaşarak asker alma işlemlerini gerçekleştirmektedir.

İstihbarat

Savaş öncesi düşman, arazi ve hava şartları ile ilgili bilgilerin toplanması, yol güzergâhı ve konaklama yerlerinin belirlenmesi için *qaravul*, *çapgunçı*, *ılğar* (?) gibi birlikler keşif ve cebrî keşif faaliyetleri icra etmektedir. Düşman hakkında bilgi edinme yollarından biri de *til* yakalamaktır. Babür, istihbarat toplanması için, sefer planını iki gün geciktirmeyi göze almaktan çekinmez.

İkmal

Askerlerin ihtiyaç duyacağı her türlü maddenin tespit, tedarik ve dağıtımı *aşlğçı* biriminin görevidir. Bu birim ihtiyaçlarını gerekirse yakın yerleşim birimlerinden de tedarik edebilir. Eğer yakın çevreden besin maddesi temin edilemiyor ise ordunun karargâhı av hayvanları bol bir yerin yakınına kurulur ve ihtiyaç duyulan iâşe, ava çıkmak yoluyla temin edilir.

Planlama

Babür iyi bir stratejisttir, yine de savaş ile ilgili planlama aşamasında kurmaylarına danışmaktan, sorumluluğu paylaşmaktan çekinmez. Savaş öncesi beylerini divanda toplayarak fikir alışverişinde bulunur. Ancak *Babürname*'de, Babür'ün tek başına hareket ettiği veya "keşke beylerin verdiği tavsiyeleri dinlemeseydim" dediği bölümler de görülmektedir.

Moral

Babür'ün ordusundaki askerlerin en büyük motivasyon kaynağı savaşlarda elde edilen *olja*'dır. Bu ganimetler savaştan sonra belli kurallara göre askerlere pay edilir. Ayrıca Babür savaşlarda üstün başarı gösteren beylerini rütbe ve hilat vererek ödüllendirir. Ablasını en büyük düşmanına bırakarak kaçmak zorunda olduğu bir savaştan (Semerkant Kuşatması) dönerken yanındaki adamlarıyla -tüm bu moral bozukluğuna rağmen- atlarını yarıştırması da Babür'ün yenilgide bile yanındakilerin moralini yüksek tutmaya gayret ettiğinin bir göstergesidir. Asıl savaş öncesi kazanılan küçük çaplı harekâtlar da (~baş kesip getirmek) yine askerlerin kendine güven ve moralini artırıcı faktörlerdendir.

Disiplin

Özellikle yeni fethedilen yerlerin halkının güvenini kazanmak söz konusu ise Babür, ordusundaki askerlerin en ufak disiplinsizliğine izin vermez. Aksi durumlarda herkese ibret olması için en ağır cezaları vermekten çekinmez. *Babürname*'de bu hususla ilgili pek çok örnek gösterilebilir.

Seferberlik

Seferberlik durumlarında *tovaçî* ve *muhassiller* sorumlu oldukları bölgele- re giderek asker alma faaliyeti icra eder, asıl orduya katılacak askerlerin yan- larında gerekli silah ve teçhizatın bulunması hususunda gerekli tedbirleri alır.

Yığınak Yapma

Askere alma ve diğer birliklerin ana orduya katılımından sonra bütün bir- likler; *moljar* adı verilen savaşın yapılacağı yere yakın stratejik bir mevki ve zamanda toplanır. Bu yerin; güvenliği kolay sağlanabilen, ikmal yolları açık ve güvenli bir yer olmasına özen gösterilir. Burada savaşın icrası için gereken ağır silah ve diğer gerekli malzemeler toplanır yani “yığınak” yapılır. Daha sonra teçhizat-malzeme-kadro son bir kez kontrol edilip gelen ham istihbarat işlendikten sonra düşman ile sıcak temasa geçilir.

Denetleme

Gerek savaşta gerekse de barışta birliklerin savaşa hazırlığını denetleyip bunu komuta kademesine rapor etmek *tovaçî* adı verilen beylerin görevidir.

Keşif

Düşmanın konumu, sayısı, hareket tarzı, silah durumu; hava şartları ve ara- zi ile ilgili bilgilerin toplanması, ordunun intikali için en uygun güzergâhın belirlenmesi için çoğunlukla *qaravul*, bazen de *çapgunçî* adı verilen birlikler görev üstlenir.

Ana birliklerin ve yol güzergâhının güvenliği

Savaş esnasında ordunun art emniyetini, ağırlıkların güvenliğini *çağdavul* adı verilen birlikler sağlar. Eğer ordu konaklamışsa çevre emniyetini *tünqatar* birimi sağlar. Bu görevi bazen *qaravul* adı verilen birlikler de icra eder. Çevre emniyetinin sağlanması için ayrıca *beldâr* birimi etrafa hendekler kazarak tah- kimat yapar. Ordunun intikal ettiği yolun güvenliği de *qaravul* birliklerinin görev alanına girmektedir.

Muharebe öncesi küçük çaplı harekâtlar

Savaşın yapılacağı alana yakın en uygun toplanma bölgesini seçebilmek için yol üzerinde stratejik öneme sahip bazı kurgan ve kasabaların ele geçiri- lerek intikal güzergâhı üzerinde ve arkada, düşman kuvvetleri bırakmamak çok önemlidir. Bunun için dar kapsamlı harekâtlar düzenlemek gerekmektedir. Bu tür küçük çaplı harekâtlar için *çapgunçî* ve *ilğar* adı verilen birlikler görevlendirilir. Akına çıkıp düşmanı hırpalayarak “baş kesip getirmek”, düş- manın değişik birimlerine ani baskınlar yaparak moral bozmak da bu tür faa- liyetlerin amaçlarındandır.

Psikolojik harekâtlar

Devlet otoritesine karşı gelen, vergi vermeyi reddeden yerlere *çapgunçî* gönderilerek yağma yaptırılır. Kuşatma altındaki kurganların halkının direncinin kırılması için ordu tam teçhizatlı olarak yakın bölgede kendini gösterir (caydırıcılık sağlamak için gövde gösterisi yapar). Savaş meydanında, düşmanların kesilen başlarından oluşturulan “minareleri” de direnç gösteren/gösterilecek düşmanların bilinçaltına gönderilen bir mesaj olarak düşünmek daha yerinde olacaktır.

İhtiyat

Babür’ün ordusunda; sağ-sol kanatların (*baranğar*, *javanğar*), merkez kuvvetlerinin (*ğol-qol*) ve hassa alayının (*tabin*) ihtiyatı için ayrı ayrı birimler teşkil edilmiştir (*sol qol*, *ong qol*, *sol yan*, *ong yan*, *sol*, *ong*). Ancak bu birimler sadece ihtiyatta beklememekte, savaş öncesi belirlenmiş taktik varyasyonları yeri ve zamanı geldiğinde icra etmektedirler. Çembere alınmış düşmanı imha için ordunun tüm gücüyle saldırması gerektiğinde de ihtiyat kuvvetleri devreye girmektedir. Asıl ihtiyat kuvvetlerine ise *kömäk* adı verilmektedir.

Taktik

Kendinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Babür’ün ordusunda da *tolğama*, *şabîxün* (gece baskını), ani saldırı, sahte ricat, hendek kazma, kuşatıp ikmal yollarını keserek aç-susuz bırakma gibi pek çok taktik kullanılmaktadır.

Silah-Araç-Gereçler

Babür’ün ordusunda pek çok silah kullanılmaktadır. Bu silahların çoğu kesici-delici aletlerdir: *bıçaq*, *baltu* “balta”, *jamdhar* “Hindistan hançeri”, *kamân-i kuroha* “arbalet”, *kattâr* “Hindistan hançeri”, *nāvak* “yay”, *qılıç*, *sunayn* “temren”, *şibä* “bir çeşit ok”, *şişpar* “altı pürlü topuz”, *tabarzîn* “savaş baltası”, *taxš* “arbalet”. Bunlar haricindeki savaş araç gereçleri ise şunlardır: *arāba* “taşma arabası”, *darbzân* “küçük top”, *dulğa* “tolga”, *faşil* “siper”, *fîrangî* “büyük top”, *ğarбіçî* “bir çeşit zırh”, *goşagîr* “ok toplayıcı”, *javşan* “zırh”, *jebä* “zırh”, *kejim* “at zırhı”, *pul-i ravân* “kuşatma aparatı”, *qazan* “büyük top”, *sağdaq* “sadak”, *sarkob* “kuşatma aparatı”, *şatu* “merdiven”, *tufak*, *tura* “büyük kalkan”, *xākrez* “kale rampası”, *ketmân* “kazma” (Thackston 1993c: 862).

Ateş Üstünlüğü

Babür’ün ordusunda ateşli silahların kullanımının yaygınlaşması, Batıdaki akrabalara (Osmanlı) göre biraz geç olmuştur. Bunda, Timur sonrasında bölgedeki siyasî kargaşanın çok uzun sürmesinin de etkili olduğu kabul edilmelidir. Çünkü bölgede kurulan Mirzalıklar -o devir şartlarında- böyle pahalı im-

kanları elde edecek güce nadiren erişebilmişlerdir. Fakat Babür, savaşta ateşli silahların önem ve üstünlüğüne inanmaktadır. Bu yüzden hem tüfeği hem de topu özellikle geç dönemde yaptığı savaşlarda -az veya çok- etkin bir biçimde kullanıp katıldığı savaşlarda ateş üstünlüğünü çoğunlukla elde tutmaya gayret etmiştir.

Müttefikler

Babür özellikle Şeybani Han ve Ahmed Tembel gibi düşmanlara karşı Moğol Han Dayıları, Hüseyin Baykara, Şah İsmail gibi hükümdarlarla ittifaklar kurmuş, askerî işbirliği yapmış, denge politikasının gereklerini yerine getirmeye çalışmıştır.

Düşmanı Takip

Babür'ün ordusunda kaçan düşmanı kovalama-imha etme görevini *kavgunçı* adı verilen birim icra etmektedir.

Devriye

Güvenliği sağlamak, ani saldırılara tepki vermek görevini *ılğar* adı verilen birlikler icra etmektedir.

Kaynaklar

- AKA, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, 2. bs. Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1939), "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı". *Türkiyat Mecmuası*. c. VI: 286-322.
- _____ (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: TDK Yayınları.
- _____ (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: TKAE Yayınları.
- _____ (1987a), *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur'un Hâtıratı Cilt: I*, 2. bs. Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (1987b), *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur'un Hâtıratı Cilt: II*, 2. bs. Ankara: TTK Yayınları.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis Uşmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYVERDİ, İlhan (2006), *Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2 H-N*. 2. bs. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti II*. (2006), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- BEVERIDGE, Annette Susannah (1922a), *The Babur-nāma In English (Memoirs of Bābur) Vol. I*, London.
- _____ (1922b.) *The Babur-nāma In English (Memoirs of Bābur) Vol. II*. London.
- BOROVKOV, A. K. (1961), *Badā'i' al-Luğat Slovar' Tāli' İmānī Geratskovo k soçhinye-niyam Alishera Nevoi*, Moskva.

- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- CLEAVES, Francis Woodman (1982), *The Secret History of the Mongols For the First Time Done into English out of the Original Tongue and Provided with an Exegetical Commentary Volume I (Translation)*, London: Harward University Press.
- DEMİR, Mustafa (2002), “Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı”, *Türkler*, c. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 324-334.
- DOERFER, Gerhard (1963), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit I*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- _____ (1965), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- _____ (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit III*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- _____ (1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit IV*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- el Kaşgârî (1939), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Çeviren: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1941), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Çeviren: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDOĞAN, Abdülkadir (2004), *Hârezmşâhlar İmparatorluğu’nda Askerî Teşkilât, Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- EREN, Hasan (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2006), *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini II. Kitap*, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____ (2007), *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini V. Kitap*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Genelkurmay Başkanlığı (1990), *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Meydan Muharebeleri “III üncü Cilt II nci Kısım Eki”*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- GÖVSA, İbrahim Alâettin (1930), *Yeni Türk Lûgati*, Kanaat Kütüphanesi.
- HAENISCH, Erich (1939), *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca’an (Yüan-ch’ao pi-shi) Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Headquarters Department of the Army [US] (1997), *Staff Organization and Operations FM 101 -5*, Washington, DC. http://www.fs.fed.us/fire/doctrine/genesis_and_evolution/so-urce_materials/FM-101-5_staff_organization_and_operations.pdf [13.02.2015].

- İNAN, Abdülkadir (1964), “Yasa, Töre=Türe ve Şeriat”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*. c. 1: 104-110.
- JOHNSTON, Paul (2008), “Staff Systems and the Canadian Air Force: Part 1–History of Western Staff Systems”, *The Canadian Air Force Journal* 1, no. 2 (Summer 2008), 20-30, http://airforceapp.forces.gc.ca/CFAWC/eLibrary/Journal/Vol1-2008/Iss2-Summer/Sections/05-Staff_Systems_and_the_Canadian_Air_Force-Part1_e.pdf [13.02. 2015].
- KAÇALIN, Mustafa S[inan] (2006), *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazân Bêg ve Ğayrı -Metin ve Açıklamalar-*, İstanbul: Kitabevi.
- _____ (2011), *Niyâzi: Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğâtu 'n- Nevâ'iyye ve 'l-İstişâdatu 'l-Cagâtâ'iyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2000), *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 4. bs., Ankara: TTK Yayınları.
- KOWALEWSKI, Joseph Étienne (1844), *Dictionnaire Mongol-Russe-Français I Tome Preimer a-u*, Kasan.
- _____ (1846), *Dictionnaire Mongol-Russe-Français II Tome Deuxième n-ş*, Kasan.
- _____ (1849), *Dictionnaire Mongol-Russe-Français III Tome Troisième d-v*, Kasan.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1967), *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- _____ (1983), *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara, DTCF Yayınları.
- KÜNOS, Ignaz (1902), *Sejy Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- LESSING, Ferdinand D (1960), *Mongolian English Dictionar.*, Los Angeles, University of California Press.
- MANO, Eiji (2012), “A Bibliography on Bâbur and the Bâbur-nâme”, Babur ve *Babur-nâme* Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştay, 21-22 Kasım 2012, Kocaeli-Türkiye.
- Mau-Tsai Liu (2011), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- MENINSKI, Francisci à Mesgnien (1680-1687), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae Lexicon Turcico - Arabico - Persicum*, Viennæ, [4 cilt].
- Mütercim Âsım Efendi (2009), *Burhân-ı Katı*, İstanbul, TDK Yayınları.
- Muhammad Mahdi Xan (1960), *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language*, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson, London.
- NECİP, Emin Neçipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları.
- ONAT, Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun (2004), *Han Hanedanlığı Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara, TTK Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1978), *Türk Kültür Tarihine Giriş I Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- _____ (1984), *Türk Kültür Tarihine Giriş VII Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ -Devlet, ordu ve aile disiplinin temelleri- (Hunlardan Osmanlılara)*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖLMEZ, Mehmet (2009), “Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, c.19, 223-304.

- _____ (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. 2. bs., Ankara, Bilgesu Yayıncılık.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara, TDAD 3.
- ÖLMEZ, Zuhâl (2007), “Mongolian Loanwords in the Classical Chagatay Period”, *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti*, Edited by Kurtuluş Öztopçu, c. 17, 229-236.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu (1996), *'Ali Şir Nevâyi: Muhâkemetü 'l-Luğateyn İki Dilin Muhakemes.*, Ankara, TDK Yayınları.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1971a), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 2. bs., İstanbul, MEB Basımevi.
- _____ (1971b), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, 2. bs., İstanbul, MEB Basımevi.
- PAVET DE COURTEILLE, [Abel] (1870), *Dictionnaire Turk-Orienta.*, Paris.
- POPPE, N[icholas] (1927a), “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift”, *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, Erster Abschnitt, 1009-1040.
- _____ (1927b), “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift”, *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, Zweiter Abschnitt, 1251-1274.
- _____ (1928), “Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift”, *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, Dritter Abschnitt (Zweiter Teil des Glossars), 55-80.
- _____ (2006), *Grammar of Written Mongolian*, 5th unrevised printing, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- _____ (2009), *Zemahşeri: Mukaddimetü 'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, Çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Ankara, TDK Yayınları.
- DE RACHEWILTZ, Igor, (2006), *The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century Volume 2*, Leiden, Brill.
- REDHOUSE, Sir James W. (1890), *A Turkish and English Lexicon New Edition/Kitâb-ı Ma'âni-i Lehce*, Constantinople.
- ROUX, Jean-Paul (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çevirenler: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- _____ (2008), *Büyük Moğolların Tarihi Babur*, Çeviren: Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- RYBATZKI, Volker (2006), *Die Personenennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies 8.
- SCHÖNIG, Claus (2009), *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- STEINGASS, F. (1892), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London.
- Ş[emseddin] Sâmî (1370), *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2003), *Gök-Türkler I*, 2. bs. Ankara: TTK Yayınları.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Tercüme Dairesi Başkanlığı (2014), *Askeri Terminoloji (Türkçe-İngilizce)*. <http://www.mfa.gov.tr/data/Terminoloji/askeri-terminoloji-092014.pdf> [13.02. 2015].

- TEKİN, Talat, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez, Süer Eker (1995), *Türkmen-
ce- Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.
- _____ (2003), *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, 3. bs. İstanbul: Yıldız
Dil ve Edebiyat.
- TEZCAN, Semih, Hendrik Boeschoten (2012), *Dede Korkut Oğuznameleri*, 4. bs., İstan-
bul: YKY.
- THACKSTON, W[heeler]. M. Jr. (1993a), *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza Baburna-
ma Part One: Fergana and Transoxiana Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim
Khankhanan's Persian translation*, Harvard University.
- _____ (1993b), *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza Baburnama Part Two Chaghatay
Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation*, Harvard University.
- _____ (1993c), *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza Baburnama Part Three Chaghatay
Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation*, Harvard University.
- _____ (1999), *Rashiduddin Fazlullah Jami'u'l-Tawarikh Compendium of Chronicles A
History of the Mongols Part Three*, Harvard University.
- TIETZE, Andreas, Talat Tekin (1994), “*Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II*”,
Türk Dilleri Araştırmaları, c. 4: 159-169.
- TIETZE, Andreas. 2009. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sprachgeschichtlic-
hes und Etymologisches Wörterbuch des Türkei - Türkischen II F-J*. Wien: OAW.
- TOGAN, A. Zeki Velidî. 1982. *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*.
2. bs. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOGAN, İsenbike, Gülnar Kara, Cahide Baysal (2006), *Çin Kaynaklarında Türkler Eski
T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara: TTK Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim (1972), “Osmanlıcada Mogolca ödünç kelimeler”, *Türkiyat Mecmu-
ası*, c. XVII: 209-250.
- _____ (1976), “Osmanlıcada Mogolca Kelimeler”. *Türkiyat Mecmuası*. c. XVIII: 281-
314.
- Türk Dil Kurumu (1945), *Türkçe Sözlük*, İstanbul: Cumhuriyet Basımevi.
- _____ (1963), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I A-B*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1965), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II C-D*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1967), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III E-İ*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1969), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV K-N*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1971), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V O-T*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1972), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI G*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1972), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI U-Z*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1975), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII K*, Ankara: TDK Yayın-
ları.

- _____ (1979), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI U-Z*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Subay Sınıflandırma Yönetmeliği (1968), *Resmî Gazete*, 12906, Mayıs. <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.5880&sourceXmlSearch=&MevzuatIliski=0> [13.02. 2015].
- UYUMAZ, Emine (1992), Selçuklular Devrinde Askerî Teşkilat. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1941), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla memlûklerdeki devlet teşkilâtına bir bakış*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- _____ (1943), *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, c. 1, Ankara.
- _____ (1944), *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları Cebeci, Topcu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapıkulu Suvarileri*, c. 2, Ankara.
- VÁMBÉRY, Herrmann (1867), *Čagataische Sprachstudie* Leipzig: F. A. Brockhaus.
- WEHR, Hans (1976), *A Dictionary Modern Written Arabic*, New York: Spoken Languages Services Inc.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu. (1976), *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çeviren: Hasan Eren, Ankara.

